

Om bad och badstugor i äldre tid

Av Lizzie Carlsson

Det må du märka, att badstugan har tolv dygder", heter det i en läkebok från medeltiden. "Den styrker den naturliga värmen i kroppen, den håller magen i ordning, den ger trötta människor vila och den lindrar värk" — för att nu bara nämna några av de tolv dygderna.¹

Läkebokens lovprisande av badet som hälso- och kraftkälla är typisk för medeltida uppfattning. Att bada ansågs nästan lika nödvändigt som att äta och dricka. Offentliga badstugor funnos överallt i städerna och enligt Olaus Magnus också på landsbygden. Att döma av våra landskapslagar hade dock varje bondgård i regel sin egen badstuga. Hade man ingen lånade man grannens, varvid det dock gällde att vara försiktig med elden. Brände man upp badstugan fick man ersätta den.²

Bland de byggnader som hörde till en prästgård och som bönderna voro skyldiga att uppföra till sin själasörjare nämnes också badstugan.³ Också i städerna

¹ Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid utg. af G. E. Klemming. Samlingar utg. af Svenska Fornskrift-Sällskapet, del XXVI, Stockholm 1883—86, s. 71.

² Västgöotalagen, Schlyters ed., s. 286 f.

³ Enligt en handskrift av Upplandslagen från slutet av 1500-talet. Schlyters ed. av Upplandslagen, Kirkiu B. II, not 57.

torde mera välsituerade personer ha haft sin egen badstuga. Förnäma personer brukade anlägga sina badstugor i närheten av strömmande vatten eller sköna örtagårdar, säger Olaus Magnus i sin "Historia om de nordiska folken", som utförligt behandlar den nordiska badseden.⁴

De germanska folkens förkärlek för varma bad och tvagningar är av urgammalt datum och nämnes redan hos Tacitus.⁵ Den badform som användes under medeltiden var vad vi kalla bastu, som i sin primitiva form ännu fortlever i Finland och norra Sverige. Man slog upprepade gånger vatten på härdens glöd-heta stenar, varigenom en kraftig ångbildning utvecklades, vilken i förening med den höga temperaturen framkallade en stark svettning hos den badande. I Tyskland kallades också denna badform för svettbad, liksom badstugan i Sverige stundom kallades för "svettstugan". Placerade på bänkar, s. k. lavar, gnedo de badande varandras kroppar och piskade dem med i hett vatten doppade björklövskvistar. Olaus Magnus har i sin redan nämnda "Historia" återgivit en

⁴ Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken, bok XV, kap. 35, 36.

⁵ Tacitus, Germania 22.

bild av en badstuga och man ser där i bakgrunden amfiteatraliskt anordnade bänkar. På bilden ser man också en person, som doppar en lövruska i vatten.⁶

I sin bok om "Wärend och wirdarna" nämner Hyltén-Cavallius en enligt hans mening urgammal "gotisk folksed", som bestod i att man badade i ugnen. Med tanke på de väldiga bakugnar, som ännu i våra dagar finnas bevarade på sina håll på landsbygden, förefaller uppgiften i och för sig icke osannolik. Då ugnen ännu var varm efter brödbakningen, kunde ju ett svettbad utan svårighet anordnas. Hyltén-Cavallius' enda belägg är emellertid en gammal sägen, återgiven i ett domstolsprotokoll från år 1626. Av berättelsen framgår, att seden redan på denna tid — alltså på 1620-talet — var ur bruk i Wärend.⁷

Under sådana förhållanden hade man ju orsak att betrakta uppgiften med en viss skepsis, om man inte kunde finna utländska paralleller. Bruket att bada i ugnen kan emellertid påvisas i Tyskland,

⁶ Om samma badformer hos ryssarna se Nestorskrönikan, kap. V. — Om bad och badstugor i äldre tid jämf. Sven Lönborg, Gamla hus och hustyper, Ymer 1903, s. 177 ff.; A. A:son Sandklef, Om torkhus (Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhälles Handlingar, Femte följden, Serie A, bd III); om badstugan i Finland se Gustaf Retzius, Finland i Nordiska museet (Bidrag till vår odlings häfder utg. af Artur Hazelius, Stockholm 1881) s. 77 ff. samt Gunnar Suolahti, L'étuve finnoise i Arctos 1930, Helsinki 1931. Troels-Lund har i sitt kulturhistoriska verk Dagligt Liv i Norden i olika sammanhang behandlat badstugan. Jämf. också Hugo Matthiesen, Borgemester Mogens Tuessøns Badstue i Næstved (Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt, 4de Aargang, Næstved 1915). — Föreliggande undersökning är begränsad till tiden före 1600-talets mitt. Senare uppgifter äro medtagna endast i den mån de äro ägnade att belysa den tidigare utvecklingen.

⁷ Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne, Stockholm 1921—22, I, s. 40, II, s. 304.

Schweiz och Ryssland. I Schweiz omtalas det ännu så sent som på 1870-talet som medel mot reumatism. Sedan brödet tagits ut ur bakugnen, sköt man in den badande på en bräda — "som en annan pastej" — så att endast huvudet kom att ligga utanför öppningen och luckan sköts till.

Två små flickor i Böhmen, som voro angripna av skabb, behandlades år 1857 på detta sätt av en kvinnlig släkting. Resultatet blev att den ena av flickorna drogs ut till hälften förkollnad; den andra, som låg ytterst, kom ifrån radikalkuren med livet i behåll. Liknande olyckshändelser med dödlig utgång torde ha gjort att bruket, som aldrig tycks ha varit mera allmänt förekommande, upphörde.⁸ Ett undantag utgjorde dock Ryssland, där seden på sina håll bevarats ända in i våra dagar. Enligt statistiska uppgifter omkommo enbart i guvernementet Saratow år 1910 792 personer genom bad i ugnen.⁹

Badstugan i svensk medeltidsrätt.

Den stora roll som badet spelade under medeltiden gjorde, att badstugan i den mänskliga sammanlevnaden kom att få en betydelse, som saknar varje motstycke

⁸ Georg Zappert, Über das Badewesen mittelalterlicher und späterer Zeit. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen XXI, Wien 1859, s. 67 f. Alfred Martin, Deutsches Badewesen in vergangenen Tagen, Jena 1906, s. 126 f. — Bad i ugnen förekom i olika former. Antingen kunde man utan vidare placera den badande i ugnen, vars heta och torra luft åstadkom den åsyftade svettningen, eller också kunde man dessförinnan slå vatten på de heta stenarna. Enligt meddelande av förste intendenten fil. dr Gösta Berg, som härvidlag stöder sig på muntlig tradition, förekom svettbad i ugnen ännu i slutet av 1800-talet i södra Dalsland. (Tillägg vid korr.)

⁹ Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, artikeln *Bad*, sp. 830.

i våra dagar. I våra äldsta lagar intog badstugan i juridiskt avseende en särställning. Att såra eller dräpa någon i badstugan ansågs som nidingsverk enligt den äldre Västgötalagen och bestraffades enligt Bjärköarätten och Visby stadslag med dubbla böter.¹⁰

I de yngre medeltidslagarna betraktades övervåld i badstugan som edsöresbrott och var i fråga om straffet jämställt med brott mot tingsfrid, kyrkofrid och hemfrid. Det betydde, att om syndaren inte förmådde betala de höga böterna, kunde han med livet få sona sin ogärning.¹¹

Denna lagstiftning stod i god överensstämmelse med medeltida rättsuppfattning, som krävde att den svage togs under lagens särskilda hägn. Den nakne mannen i badstugan var värnlös, han hade inte sina vapen till hands och kunde inte försvara sig, om han blev angripen. Det är samma anda, som präglar de stadganden, som skyddar också hemlighuset med särskilda fridsbestämmelser. Att såra eller dräpa någon på hemlighuset, "där en man sitter i sin bekvämlighet", som det heter i Visbylagen,¹² var juridiskt jämställt med dråp eller såramål i badstugan.

¹⁰ Äldre Västgötalagen, Orbotemal 6. Bjärköarätten 12. Visby stadslag I: 10. — Bjärköarätten överensstämmer på denna punkt med Rigas stadsrätt, jämf. Die Quellen des rigischen Stadtrechts herausgeg. von J. G. L. Napiersky, Riga 1876, s. 5, 20, 190 samt Lizzie Carlsson i Rig 1934, s. 123.

¹¹ Magnus Erikssons stadslag, Edsöresb. I; Magnus Erikssons landslag, Edsöresb. III; Christoffers landslag, Edsöresb. III: 1. — Såväl badstugan som hemlighuset hörde till de lokaliteter, som ofta lågo utanför gårdens inhägnade, av hemfriden skyddade område — vad den förra beträffar med tanke på eldfaran — men brott mot "badstugufrid" och "hemlighusfrid" straffades lika obönhörligt som varje annat hemfridsbrott.

¹² Visby stadslag I: 10.

Den som bröt "allmännelig frid, som är hemfrid, badstugufrid, kyrkofrid och hemlighusfrid", han var enligt en kunglig stadga av år 1538 en ärelös man, som ej fick gå ed eller bära vittne inför domstol.¹³

Också stöld i badstugan betraktades som ett skamligt dåd. Enligt Bjärköarätten skulle dylikt brott, om det stulna uppgick till en halv marks värde, vara jämställt med stöld från egen husbonde, vilket ansågs som förtroendebrott och straffades strängare än vanlig tjuvnad. Den som inte kunde lösa sin hals med 40 marks böter skulle hängas, säger denna vår äldsta stadslag.¹⁴

En liknande bestämmelse finns i Magnus Erikssons stadslag. Ingen får hängas, som inte stulit för en marks värde, säger lagen, utan om han stjal i kyrka eller badstuga eller ifrån sin egen husbonde, då må han hängas, om det stulnas värde uppgår till en halv mark.¹⁵ Tänkeböckererna från senare medeltiden vittna emellertid om att stöld i badstugorna, trots det stränga straffhotet, ofta förekom. Vi återkomma till saken i det följande.

Hur segt uppfattningen om badstugans helgd levat kvar i folkets medvetande framgår av att brott i badstugan ända in i våra dagar i Finland betraktats som en särskilt skamlig ogärning. En kännare av finsk kultur säger härom: "Badstugan betraktas av den finska allmogen såsom en helgedom. Ett brott, begånget i

¹³ Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner utg. av Joh. Schmedeman, Stockholm 1706, s. 7.

¹⁴ Bjärköarätten 18. — Enligt Rigas stadsrätt skulle den som stal i badstugan för ett värde av ett "lod" eller därutöver, straffas med döden. Napiersky, a. a., s. 194. Jämf. ovan not 10.

¹⁵ Magnus Erikssons stadslag, Tjuvab. III. Likartad bestämmelse i Visby stadslag I: 57.

en badstuga, anses därför såsom mångdubbelt större än eljest."¹⁶

Offentliga badstugor i svenska städer.

Den allmänt utbredda badseden gjorde att innehavet av en offentlig badstuga kunde vara en lukrativ affär. I testamenter eller donationsbrev från medeltiden förekommer det ofta, att badstugor bortskänkas till enskilda personer eller allmännyttiga företag. Då riddaren Sten Bengtsson (Bielke) år 1406 ville understödja skolan i Enköping på det att "den ej skall förgås och guds tjänst nedläggas", så skedde det i den formen, att han skänkte en badstuga och en därintill liggande gård till skolan.

Gåvan skulle gå i arv från den ene skolmästaren till den andre, säger donator, och i gengäld skulle fyra gånger om året mässor och vigilier läsas för givarens egen och för hans familjemedlemmars själar. Dessutom skulle "varje afton, efter det Vårfru lov sjungits i skolan varje djäkne liten och stor den läsa kan" läsa ett pater noster och ett ave maria för de nämnda personernas själar. Så nog förefaller det, som om skolpojckarna i Enköping fingo göra skäl för gåvan!¹⁷

Sten Bengtssons son riddaren Ture Stensson delade sin fars bildningsintresse och donerade också han fast egendom till skolans "styrkelse" och till sitt och sin familjs själägagn.¹⁸ Röntan från badstugan tycks emellertid ha varit av väsentlig betydelse för skolans underhåll, ty år 1461 klagade dåvarande skolmästaren, prebendaten i Uppsala herr Nils Knutsson

inför konungen att borgarna i Enköping byggde badstugor på sina egna gårdar, skolan och skolmästardömet till förfång.

På grund härav förbjödos av konungen och riksrådet borgarna i Enköping strängeligen att bygga badstugor, där man fick bada "för penningar". Det kanske inte är alldeles utan skäl, som stadens ämbetsmän särskilt nämnas bland dem som vid risk av "vår konungliga hämnd och vrede" förbjödos att hålla badstuga.¹⁹ Då liknande förbud ungefär samtidigt eller något senare utfärdades i Stockholm, visade det sig nämligen, att just denna kategori av borgare var representerad bland dem som upplåtit sina badstugor mot betalning (se nedan s. 121 f.).

I Stockholm funnos under senare medeltiden ett stort antal badstugor, såväl offentliga som enskilda. En badstuga öppen för allmänheten men i privat ägo omtalas 1420 i ett testamentsbrev, där kyrkoherden i huvudstaden Bengt Torstensson fördelar sin kvarlåtenskap. Det sägs i testamentet, att man skulle "kvitta och utlösa de lödiga mark som gick av hans badstuga i Stockholm, jungfrurna i Sankta Clara kloster tillhörande". Den knapphändiga notisen kan väl knappast tolkas annorlunda än att kyrkoherden ägt en offentlig badstuga i Stockholm och att Sankta Klara kloster köpt sig in i badstugan genom en s. k. evig ränta (se härom nedan s. 118), som nu genom dispositionerna i testamentet skulle inlösas.²⁰

Någon mera detaljerad kunskap om badstugorna i Stockholm få vi först genom tänkeböckerna från medeltidens

¹⁶ Gustaf Retzius, a. a., s. 79.

¹⁷ Svenskt Diplomatarium fr. o. m. 1401, I: 720.

¹⁸ Svenskt Diplomatarium fr. o. m. 1401, III: 2474.

¹⁹ Pergamentsbrev, RA, Stockholm den 26/6 1461.

²⁰ Svenskt Diplomatarium, fr. o. m. 1401, III: 2780.

sista decennier. Av dessa källor framgår emellertid inte klart hurvida staden hade monopol på badstugorna eller icke. I stadens till våra dagar bevarade medeltida privilegiebrev sägs ingenting om något dylikt monopol. Först år 1557 tillerkände Gustav Vasa Stockholms stad en femtedel av inkomsterna på dem.²¹

Staden ansåg sig emellertid redan tidigare ha en viss monopolställning ifråga om drivande av badstuga som affärsrörelse. Möjligt är att i äldre, numera förlorade privilegiebrev en dylik rättighet tillerkänts Stockholms stad. I en tvist mellan staden å ena sidan och en privatperson Didrik Westfal å den andra angående äganderätten till den södra badstugan (se härom nedan s. 119 f.) tillerkändes badstugan år 1519 genom riksrådets dom staden. I tänkebokens referat av dombrevet heter det, att badstugan av ålder hört staden till "som det gamle konungs och riksens råds frihetsbrev innehåller och utvisar, som vår käre hövitsman och de gode män då grannliga rannsokade och översågo".

Av dessa ord tycks framgå, att det verkligen funnits äldre privilegiebrev på badstugorna. I vilket fall som helst har det sannolikt från början ansetts självklart, att staden skulle ha ensamrätt till dessa. Så var det i andra svenska städer, exempelvis i Vadstena och Arboga. Och så var det i tyska städer.

Den svenska stadsförvaltningen under medeltiden var ju i hög grad beroende av tyska förebilder. Och i Tyskland var det i regel så att privilegiet på badstu-

gorna ansågs tillkomma landsfursten, som i sin tur förlänade det till kommunerna eller till korporationer, stundom också till enskilda personer. Politiskt självständiga städer förfogade själva över sina badstugor. Då nya städer grundades var det vanligt, att i deras förmåner ingick rätten att driva badstuga.²²

I de tyska städerna var det alltså ursprungligen så, att inrättandet av badstuga var beroende av myndigheterna, som ägde att fastställa deras antal. I Lübeck, som rättsligt och administrativt utövade så starkt inflytande på svenska förhållanden, förbjöds sålunda redan före år 1240 anläggande av badstuga utan rådets medgivande.²³

Sannolikt har det varit på samma sätt i Stockholm. De stridigheter som mot slutet av medeltiden uppstodo i den svenska huvudstaden mellan staden och de privata ägarna av offentliga badstugor och som också de ha sin motsvarighet i tyska städer, visa emellertid, att myndigheterna icke med tillräcklig kraft förmått bevaka stadens rättigheter.

De viktigaste badstugorna i huvudstaden under medeltidens slutskede voro Helgeandsbadstugan, norra badstugan, som innehades av Helga lekamens gille, och södra badstugan.

I tänkeböckerna omtalas också "munkabadstugan", som kan ha tillhört antingen Gråbrödra- eller Svartbrödraklostret. Gråbrödraklostret ombildades ju år 1531 till ett helgeandshus för fattiga och sjuka och den badstuga, som omtalas i dess räkenskaper, är sannolikt den gamla klosterbadstugan. Den gav år 1551 den

²¹ Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, II, utg. av Ernst Nygren, Stockholm 1932, s. 353. Femtedelen av räntan från badhus och brygghus uppgick 1558 till 124 mark 1 öre. Se Ingvar Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, 1945, s. 106.

²² Zappert, a. a., s. 24 ff.

²³ J. F. Hach, Das alte lübische Recht, Cod. II, Art 237. Jämf. C. W. Pauli, Lübeckische Zustände im Mittelalter, I, Lübeck 1847, s. 41.

betydande inkomsten av 60 mark men revs två år senare.²⁴

Också Sankta Klara kloster hade en badstuga, öppen för allmänheten. Det framgår av en uppgift i 1513 års tänkebok, som omtalar, att en stöld begåtts därstädes.²⁵ Att Sjalagården, som utövade en så vidsträckt humanitär verksamhet genom att servera bad åt fattiga och sjuka, hade en egen badstuga, är ganska säkert.²⁶

Helgeandsbadstugan har väl ansetts som stadens badstuga, på den grund att Helgeandshuset sorterade under stadens myndigheter. Badstugan var år 1490 utarrenderad till en kvinna, Birgitta. Arrendet till Helgeandshuset hade tidigare utgjort 5 öre i veckan, men i november nämnda år fick hon det nedsatt till 4 $\frac{1}{2}$ öre, dvs. knappt 30 mark om året.²⁷

Norra badstugan omtalas år 1409, då Helga lekamens gille av patronatsherrarna till sankt Andreas kor och prebenda i Storkyrkan för 100 mark svenska penningar — som skulle användas till prebendans förbättring — köpte en evig ränta på 6 mark att utgå ur badstugan vid Norreport.²⁸

²⁴ Axel Klockhoff, Danviks hospital, Uppsala 1935, I, s. 148, II, s. 91.

²⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1504—1514, utg. genom Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1931, s. 316 f.

²⁶ Den i tänkeboken 1483 (s. 26) omtalade "nya badstugan vid strömmen" är säkerligen identisk med den vid denna tid återuppbyggda norra badstugan (se nedan). "Stenbadstugan" förefaller att vara identisk med Helgeands badstuga, eftersom Helgeandshuset ägde en fastighet i Stenbastugränden, där badstugan var belägen. Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, utg. genom Gottfrid Carlsson, Stockholm 1944, s. 78, 147.

²⁷ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 503.

²⁸ Handlingar rörande Helga lekamens gille i Stockholm, I, utg. av Isak Collijn, Uppsala 1921, s. 103 f.

Då dylika penningtransaktioner tyckas ha varit vanliga just beträffande badstugor, kan det vara skäl att något dröja vid begreppet "eviga räntor". Att ta ränta på utlånade pengar stämplades i den kanoniska rätten som ocker. Då den katolska kyrkans prästerskap och andliga stiftelser ansågo sig bundna av dessa bestämmelser, uppstodo för dem svårigheter att göra sitt kapital räntebärande. Genom ett sofistiskt resonemang lyckades man emellertid kringgå ränteförbudet. En person kunde placera penningar i en annans fastighet utan att det därför betraktades som lån; penningtransaktionen kallades för ränteköp och medförde för köparen inte någon panträtt i fastigheten, endast rätt att för evärdelig tid uppbära en viss årlig ränta, utgående ur fastighetens avkastning.²⁹

Det var alltså en dylik "evig ränta" Helga lekamens gille tillhandlade sig år 1409. Nästa gång vi höra talas om badstugan i detta sammanhang är år 1475. Då ingicks mellan dåvarande patronatsherrarna till sankt Andreas prebenda å ena sidan och Helga lekamens gillesbröder å den andra en förlikning beträffande norra badstugan, i vilken gillet ju genom ränteköpet 1409 hade en viss delaktighet. I förlikningsbrevet omtalas, att badstugan brunnit ner till grunden och "langliga" legat nere till följd av en träta mellan gillesbröderna och en förutvarande patronus. Detta var så mycket mer beklagligt, som prebendan tidigare upprätthållits med "klerk, altare och kläde" och annat, som behövdes för gudstjänsts hållande, med avkastningen från badstugan. På grund av trätan hade gudstjänst inte

²⁹ Jämf. Jan Eric Almquist, Om s. k. eviga räntor i det medeltida Stockholm, Historisk Tidskrift 1939, s. 257 ff.

kunnat hållas. Nu avträdde emellertid patronatsherrarna badstugugrunden till gillet, som i gengäld åtog sig underhållet av prebendan.³⁰

Resultatet av den ingångna förlikningen blev emellertid inte vad man hoppats, då borgmästare och råd i Stockholm hindrade gillet att återuppbygga badstugan. Gillet vädjade emellertid till riksrådet, som år 1482 avkunnade dom i tvistefrågan. Domen utföll till gillet förmån. Av dombrevet framgår, att Stockholms stad försökt göra sin rätt till badstugan gällande men att detta misslyckats. I detta fall hade man alltså inte kunnat åberopa några gamla "konungs och riksens råds frihetsbrev".³¹

Genom den avkunnade domen hade Helga lekamens gille alltså fått sin äganderätt till norra badstugan bekräftad. I gillet räkenskaper från medeltidens sista decennier äro utgifter för dess underhåll en ständigt återkommande post. Icke desto mindre var badstugan säkerligen en god inkomstkälla, då gillet utarrenderade densamma och i arrende för varje månad kunde inkassera en summa av tre mark.³²

Badstugan hade genom riksrådets dom tillerkänts gillet till "evärdelig ägo". Den "evärdeliga" tiden blev emellertid inte lång. Helga lekamens gille hade efterhand samlat en ansenlig förmögenhet och i samband med verkställigheten av Västerås' riksdags beslut indrogs dess fasta egendom till kronan. Vad norra badstugan beträffar, förordnade Gustav Vasa år 1529, att inkomsterna från densamma

— jämte andra fastigheter — skulle användas till upprätthållande av en predikant- och skolmästarbefattning i Stockholm.³³

Också södra badstugan har sin historia, också om den stod det strid. Den omtalas år 1459 i arvskiftet efter borgmästare Lambert Westfal och tilldelades då hans barn.³⁴ I slutet av 1400-talet råkade emellertid hans båda söner Hans och Didrik i delo om densamma. Didrik klagade år 1498 inför rådhusrätten, som tycks ha tillerkänt honom badstugan, eftersom han i fortsättningen nämns som dess ägare.³⁵

Några år senare uppträdde emellertid en för Didrik farligare konkurrent om äganderätten till badstugan, nämligen Stockholms stad. Målet drogs inför riksrådet och avgjordes år 1519 genom Stures dom, varigenom staden tillerkändes badstugan. Som stöd för dess anspråk åberopades — som redan i annat sammanhang påpekats — "det gamla konungs och riksens råds frihetsbrev", enligt vilket södra badstugan av ålder hört staden till. På grund av Didriks fattigdom skulle emellertid staden efterskänka den tomtöre, som han rätteligen bort giva staden, och likaså skulle han av nåd få uppbära den ränta, som hittills legat i kvarstad. Sedan skulle varken han eller hans släkt vidare befatta sig med bad-

³³ Konung Gustaf den förstes Registratur, del 6, s. 11.

³⁴ Stockholms stads jordebok 1420—1474, utg. genom Hans Hildebrand, Stockholm 1876, nr 542; jämf. nr 283.

³⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1492—1500, utg. genom Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1930, s. 393. — Didriks innehav av södra badstugan bekräftades år 1509 vid arvskiftet efter borgmästare Bengt smålänningens hustru Lisabet. Jämf. Frans de Brun, *Holmiana et alia* II, s. 34.

³⁰ Handlingar rörande Helga lekamens gille, I, s. 114 ff.

³¹ *Ibid.*, s. 125 f.

³² *Ibid.*, del III, s. 32 f. Samma arrende betalades under de näst följande åren.

stugan, som fritt och kvitt skulle höra staden till. För själva badstugubyggnaderna, som omtalas som förfallna och nerruttna, skulle Didrik få skälig ersättning.

Fastän domen kan synas hård nog, förklarade sig Didrik nöjd med densamma och tackade rådet, för att det hade efterskänkt honom "den stora och långliga tomtöre". Angående själva byggnaderna fingo några månader senare två rådmän av borgmästare och råd åläggande att "bygga bastuen, så att hon faller intet folk ihjäl"; ersättning skulle de få av badstuguräntan.³⁶

Att Stockholms stad helt plötsligt på detta sätt uppträder med anspråk på södra badstugan, som i stadsböckerna ditintills reservationslöst omtalats såsom tillhörande släkten Westfal, förefaller onekligen överraskande. Det är emellertid tydligt, att badstugan stått på ofri grund, på stadens tomt. Att borgmästaren Lambert Westfal aldrig betalt någon tomtöre till staden är lätt att förklara. Han hade nämligen tillerkänts rätt att uppbära stadens tomtören, så länge han levde.³⁷ Därav följde ju utan vidare att han skulle vara befriad från att erlägga tomtöre för sin egen badstuga. Då denna sedermera övergått till hans barn, är det tänkbart, att man av gammal slentrian underlätit att uppbära tomtöre, vilket bort ske, eftersom privilegiet endast gällde Lambert personligen och enligt förläningsbrevet skulle upphöra vid hans död.

³⁶ Stockholms stads tänkeböcker 1514—1520, utg. genom Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1933, s. 243 f., 250, 255.

³⁷ Stockholms stads privilegiebref 1423—1700, utg. genom Karl Hildebrand, I, Uppsala 1900, s. 15.

Man kan ju tycka att tvisten angående badstugan efter riksrådets dom år 1519 var bragt ur världen och att densamma nu definitivt övergått i stadens ägo. Någon sorts ytterligare uppgörelse tycks i alla fall ha kommit till stånd, då åtskilliga år senare, år 1538, Didrik Westfals dotter, hustru Elsaby Didrikdotter, maka till rådmannen Cort Drufvenagel, försålde "tvenne tomter och dess rätt uti södra badstugan".³⁸

Innan vi lämna Didrik Westfal och hans badstuga, kan det ha sitt intresse att upmärksamma en penningtransaktion, som han gjorde år 1516, då han ännu var i besittning av badstugan. Detta år försålde Didrik för den ansevärdiga summan av 600 mark en årlig ränta på 30 mark att utgå ur södra badstugan. Köparen var ärkebiskop Jakob Ulfsson; räntan skulle användas till att upprätthålla Helga fem unders prebenda vid Uppsala domkyrka. Didrik förband sig att ingen ytterligare ränta skulle utgå ur badstugan än en på fem mark, som biskop Kort Rogge i Strängnäs på sin tid hade köpt till en prebenda i Stockholms bykyrka.³⁹

Här är alltså fråga om tvenne ränteköp i stil med Helga lekamens gilles år 1409. Det är säkerligen mer än en tillfällighet att det just är andliga korporationer eller prästmän i framskjuten ställning (jämf. också ovan s. 116) som söka göra sina pengar räntebärande genom att placera dem i badstugorna. Över huvud taget är det frapperande, hur intimt badstugorna under medeltiden voro förbundna med andliga institutioner. Det är uppenbart, att badstugorna enligt tidens

³⁸ F. U. Wrangel, *Stockholmiana*, Stockholm 1912, s. 452. Frans de Brun, a. a., V, s. 469.

³⁹ Frans de Brun, a. a., IV, s. 20.

uppfattning inte voro affärsdrivande verk i vanlig mening: de hade ju också en social funktion att fylla bl. a. genom den välgörenhet som där idkades i form av bad åt fattiga och sjuka, de s. k. själabaden.

Stockholms stads ovan skildrade försök att lägga under sig två av de förnämsta offentliga badstugorna var inte någon isolerad företeelse. Det var tvärtom under medeltidens sista halvsekel en genomgående tendens från stadens sida att förkväva all privat affärsrörelse på området till förmån för stadens egna badstugor. Det förhöll sig nämligen så, att borgerskapet inte respekterade stadens anspråk på monopolställning. Särskilt ute på malmarna fanns det ett flertal badstugor i privat ägo, som mot betalning upplätos till allmänheten.

För att råda bot för vad myndigheterna betraktade som ett oskick utfärdades gång på gång förbud mot att elda dessa badstugor annat än för eget bruk. År 1469 omtalar stadens räkenskapsbok, att stadstjänarna fått "fyra penningar till öls, då badstugorna förbjöds på Norrmalm". En liknande notis återkommer senare samma år: bysvennerna fingo då "ett öre då badstugorna förbjöds och ett öre, då folket upptogs". "Folket" syftar väl på badstugukarlarna och de badande, som av bysvennerna ertappats på bar gärning med sitt olagliga badande.⁴⁰

Effekten av de vidtagna åtgärderna blev emellertid ringa, trots att förbudet mot att ha badstugor på malmarna "till ränta", stadens badstugor till förfång,

regelbundet upprepades.⁴¹ I mars 1477 togo myndigheterna återigen i på skarpen. Kämnärerna fingo order att tillse, att malmborna upphörde att elda sina badstugor. Överträdde förbudet, skulle pant för böterna omedelbart uttagas eller i annat fall badstugukarlen sättas i fängelse.⁴²

Den förste namngivne person, som drabbades av följderna av förbudet var ingen mindre än en av rådets egna medlemmar, rådmannen Johan Styng, vars huskvinna olovligen eldat rådmannens badstuga på Norrmalm. Johan Styng hade förresten året förut fått åläggande av rådet att bryta ner sin badstuga.⁴³

Att förbudet mot eldningen av badstugorna var impopulärt och saknade resonans hos menigheten är uppenbart. Trots att påbuden ideligen upprepades, överträdde de lika ofta. Ute på malmarna var kontrollen kanske inte så lätt att genomföra, så mycket mindre som det var tillåtet att elda badstugorna till eget behov.

Trots att böterna fastställdes till den ganska ansevärd summan av 12 mark,

⁴¹ Stockholm stads tänkeböcker 1474—1483, utg. genom Emil Hildebrand, Stockholm 1917, s. 251 f., 464, 475, 483. Jämf. *ibid.* s. 116, 128. — Vilka badstugor som ansågos vara "stadens" framgår inte av tillgängliga källor. Att Helgeandsbadstugan säkerligen ansågos som stadens egen badstuga har ovan framhållits. Södra badstugan låg ju på stadens tomt och tillerkändes 1519 genom domstolsutslag staden. Också den har troligen räknats som stadens badstuga. Huruvida norra badstugan också räknades dit kan ju vara mera tveklöst men staden framträdde med anspråk på densamma och har väl räknat också den till sina egna. Överhuvud taget är det sannolikt att man med stadens egna badstugor menat sådana som ansågos legaliserade och som öppet drevo sin rörelse i motsats till de illegala som arbetade i skumrasket.

⁴² *Ibid.* s. 90.

⁴³ *Ibid.* s. 54, 92.

⁴⁰ Stockholms stads skottebok 1460—1468, utg. genom Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1926, s. 430, 436.

fortsatte man ogenerat den olagliga trafikfen. År 1491 företogs återigen en razzia och en rad bastumän dömdes till böter. Det visade sig, att personer i remarkabel samhällsställning föregått med dåligt exempel. Bland lagöverträdarna befunno sig anmärkningsvärt nog tvenne rådmän, Jakob Moysse och Nils Jönsson skrivare, samt stadens prost, herr Anders Rodolphi.⁴⁴ En annan av kyrkans tjänare, om också i ringare villkor, nämligen Olof klockare hörde även till dem som trotsat påbudet. Också klosterfolket var genom "munkabastuemannen" representerat bland de bötfällda. Visserligen var det vad prosten och rådmännen beträffar deras bastumän, som utåt fingo kläda skott, men då Jakob Moysse gjorde svårigheter med att betala böterna för sin bastugekarl, ålades han utan vidare av rådet att punga ut med boten — det var synbarligen ägarna till badstugorna, som betraktades som de verkliga syndarna. Det var ju också de som direkt eller indirekt fingo inkomsten från badstugan.⁴⁵

Det är inte att undra på att denna brist på respekt för myndigheternas bud till slut gick dem på nerverna. Ingen mindre än riksföreståndaren själv kände sig till slut föranlåten att ingripa. I juli 1492 lyste han — som så ofta tidigare, sägs det i tänkeboken — alla badstugor på malmen, munkabadstugor och andra, ogilla. Om man inte inom fjorton dagar upphörde att elda dem så skulle Sten Sture vidtaga drastiska åtgärder, hotade han. Ingen hänsyn till person skulle tagas och det spelade ingen roll vem badstugan tillhörde, präster, munkar eller borgare. Han lovade att själv gå ut med

rådet och menigheten och taga i den första stocken och i grund bryta ner badstugorna.⁴⁶

Av den temperamentsfulla tonen i påbudet, som utan tvivel lystes som burspråk från rådhuset av Sten Sture personligen, kan man utläsa att riksföreståndaren varit mäktad vred. Att inte ens det andliga ståndet, präster och munkar, generat sig för att gå bakom ryggen på stadens styrelse hade säkerligen bidragit till att öka irritationen.

I själva verket förefaller det som om myndigheternas kamp mot de illegala badstugorna var ganska hopplös; i varje fall tycks den ha pågått genom sekler. Sålunda förbjödos genom en kunglig resolution av år 1663 alla "offenteliga vinkebadstugor", som de små olagliga badstugorna betecknande nog kallas, och nära 100 år senare, år 1749, förbjödos vid vite av 40 mark andra än de som hörde till badareämbetet att hålla badstugor i staden eller på malmarna.⁴⁷

Stridigheterna i den svenska huvudstaden under medeltidens slutskede mellan stadens styresmän och de privata badstugägarna hade som nämnts sin motsvarighet ute på den europeiska kontinenten; i ett flertal tyska städer sågo sig de kommunala myndigheterna föranlåtna att alldeles som i Stockholm förbjuda all privat rörelse inom branschen. Burspråken i Stockholm ha en parallell i en år 1484 utfärdad förordning för en liten ort i Tyskland. Det heter där, att alla små badstugor på platsen skulle läggas ner och att ingen, han må vara andlig eller världslig, efter denna dag skulle få inneha nå-

⁴⁴ Om prostämbetet i Stockholm se Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 620.

⁴⁵ Ibid. s. 595, 596, 600.

⁴⁶ Stockholms stads tänkeböcker 1492—1500, s. 24.

⁴⁷ J. A. Flintberg, Apothekares, badares och chirurgers förmoner och skyldigheter, Stockholm 1786, s. 32 f.

gon badstuga, på det att stadens egen bortförlånade badstuga skulle kunna hållas så mycket bättre och årligen betala sin ränta. Vore det så att någon ämbetsman ("amtmann") ville ha en badstuga i sitt hus, då skulle han få använda den för sig själv och sitt husfolk men inte för någon annan.⁴⁸

I en annan tysk stad (i Hessen) fastställdes år 1484 genom en särskild syneförrättning, vilka badstugor som skulle få finnas och vilka som skulle förbjudas. Några år senare såg sig rådet föranlåtet att med våld bryta ner en del badstugugnar. Hänsynen till eldfaran bidrog till förbuden, men då rådet år 1494 öppnade badstuga i egen regi samtidigt som ett nytt påbud utfärdades om vissa badstugors nedläggande, är det tydligt att ekonomiska beräkningar varit huvudincitamentet till åtgärderna.⁴⁹

Det är uppenbart att den gamla ordningen vid medeltidens slut överlevt sig själv. Det gick som det alltid går, då påbud uppifrån sakna resonans i folkets rättsbegrepp: resultatet blev ständiga lagöverträdelser och kollektiviteten i lagbrotten bidrog att avtrubba individens skuld känsla.

Om Stockholms stads rättigheter över badstugorna måste betecknas som ovissa, så förhöll det sig annorlunda i Arboga. Där skulle inkomsterna från pyndare (stadsvåg), badstuga och bodar enligt stadens privilegiebrev tillfalla borgmästare och råd. År 1480 bekräftades dessa privilegier och i bekräftelsebrevet heter det, att dessa förmåner "av ålder" och "i många konungars tid" tillkommit borgmästare och råd för det stora omak och

arbete de dagligen hava för stadens bästa.⁵⁰

Någon lysande affär tycks emellertid stadsbadstugan i Arboga inte ha varit. Rådet arrenderade ut badstugan och den innehades år 1463 av Gudmund badstugukarl. Denne mäktade emellertid inte betala hyran utan måste pantsätta sin gård för att kunna betala 5 mark, som resterade av legan.⁵¹

Stadens styresmän voro i själva verket inte särdeles nöjda med att en del av deras löneförmåner skulle utgå i form av privilegium på badstugan. Detta framgår av en framställning, som i december 1478 gjordes från deras sida. De riktade nämligen då en hemställan till den på rådhuset samlade "allmogon" (borgerskapet), att den själv ville ta hand om inkomsterna från badstuga, bodar etc. samt åtaga sig underhållet av dessa byggnader. Borgmästare och råd begärde i stället den lön, som rättmätigt tillkom dem.

Borgerskapets svar blev emellertid avböjande och den församlade menigheten förklarade, att den ville ha det som det tillföre hade varit.⁵²

Sannolikt förhöll det sig så att rådet funnit, att underhållet av badstugan drog med sig alltför stora omkostnader. Det är symptomatiskt, att då en person i badstugans tjänst, Anders badstugukarl, i december 1487 dömdes till böter för misshandel, passade man på att låta ho-

⁵⁰ Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, I, utg. av Nils Herlitz, Stockholm 1927, s. 188 f. — Utom stadsbadstugan fanns i Arboga också en badstuga, som tillhörde gråbrödraklostret. G. Bergström, Arboga krönika, I, Köping 1909, s. 83.

⁵¹ Arboga stads tänkebok, utg. av Erik Noreen och Torsten Wennström, Uppsala 1935—1941, I, s. 186.

⁵² Ibid. II, s. 124 f.

⁴⁸ Martin, a. a., s. 133.

⁴⁹ Ibid. s. 133 f.

nom avtjäna böterna genom arbete på badstugan.⁵³

Redan några månader senare, i april 1488, såg man sig emellertid nödsakad till en radikal åtgärd. Rådet träffade då med borgmästare Jon Bonde en överenskommelse, att denne på egen bekostnad skulle låta bygga stadens badstuga. Sedan arbetet var utfört skulle han som ersättning i fem år få inkomsterna från badstugan, som emellertid därefter skulle återgå till staden.⁵⁴

Det förefaller dock som om myndigheterna också i fortsättningen hade bekymmer för badstugan. År 1501 träffades enligt tänkeboken åter en överenskommelse angående badstugan mellan tolv tydligen av rådet utsedda förtroendemän och menigheten.⁵⁵ Vad den gick ut på upplyser inte tänkeboken. Men måhända finner man förklaringen i en liten notis av den 23 februari 1506. Det heter där att två borgare uppburit 10½ öre i badstugupenningar.⁵⁶ Ordet "badstugupenningar" måste här vara använt i en annan mening än den vanliga (se härom nedan s. 129). Sannolikt är att det rört sig om en, i så fall obetydlig, skatt, som gått till badstugukarlen och som av de båda borgarna uppburits. I Stockholm avlönades exempelvis bödeln genom en dylik skatt, de s. k. bödelspenningarna, som av rådet utsedda förtroendemän buro upp i husen.⁵⁷ På utländsk ort finner man vad badstugan beträffar ett liknande avlöningssystem. I en tysk by skulle badaren enligt (den odaterade) bystadgan ha rätt att av varje bonde en gång om året få

en viss ersättning in natura och dessutom skulle var och en som vid påsk, pingst eller jul gick till Guds bord, vara skyldig att ge badaren en eller två pfennig.⁵⁸

Utän tvivel har borgerskapet i Arboga åtagit sig att betala en dylik mindre avgift för att förbättra badstugukarlens inkomster.

Också i Vadstena ägdes badstugan av staden, som emellertid förlänat inkomsterna av densamma till klostret, vars munkar underhöllo och skötte badstugan. Det erforderliga bränslet togs från klostrets skogar och fördes över Vättern på en i räkenskaperna ofta nämnd badstuguflotte.⁵⁹

Inkomsten av rörelsen tycks emellertid ha varit måttlig. År 1535 gav Gustav Vasa Erik Johansson Broby, som var munk i klostret, förläningsbrev på denna badstuga⁶⁰ och han redovisar årligen en inkomst på högst 16 mark.⁶¹ Redan 10 år senare, år 1545, klagade emellertid stadens myndigheter hos Gustav Vasa över att munkarna inte underhöllo bybadstugan och begärde att den och dess ränta åter skulle "läggas till staden", en begäran som av konungen bifölls.⁶² Åtgärden bör ses mot bakgrunden av Gustav Vasas allmänna kyrkopolitik.

Liksom i Vadstena hade också i Uppsala en andlig institution, Vårfrukyrkan, privilegium på inkomsterna från badstugan. Men sedan kyrkan blivit "ödelagd" — den fick jämte andra stadens kyrkor efter reformationen förfalla — lades rän-

⁵⁸ Weisthümer gesammelt von Jacob Grimm, III, Göttingen 1842, s. 630.

⁵⁹ Carl Silfverstolpe, Vadstena klostrets uppbörs- och utgiftsbok 1539—1570 (Antiquarisk Tidskrift, del 16, Stockholm 1895—98), s. 204.

⁶⁰ Konung Gustaf den förstes Registratur, del 10, s. 279.

⁶¹ Silfverstolpe, a. a., s. 9, 13, 18 osv.

⁶² Privilegier etc. II, s. 220.

⁵³ Ibid, II, s. 322.

⁵⁴ Ibid, II, s. 327.

⁵⁵ Ibid, III, s. 118.

⁵⁶ Ibid, III, s. 179.

⁵⁷ Se Lizzie Carlsson i Samfundet Sankt Eriks Årsbok 1934, s. 117.

tan från badstugan genom kungligt brev av år 1570 under staden och skulle användas till dess "allmännelige byggningar".⁶³ Under medeltiden fanns i Uppsala ännu en offentlig badstuga, som innehades av Helgeandshuset och var utarrenderad till en badstugutkarl.⁶⁴

Själabad.

En för oss nutidsmänniskor egendomlig form av välgörenhet var de under medeltiden så vanliga själabaden, som bestodo i att fattiga och sjuka fingo fria bad och därefter undfägnades med en måltid. Själabaden sammanhängde med den katolska uppfattningen att goda gärningar under den jordiska tillvaron tillgodoräknades människan i det eviga livet och förkortade skärseldens kval. Därav följde att denna fromma sedvänja fr. o. m. reformationstiden blev allt sällsyntare. I enstaka fall ha emellertid själabaden bevarats ända fram i våra dagar.⁶⁵

I äldre tid hände det att förnäma personer själva badade fattiga och sjuka eller i varje fall tvädde deras fötter. Måhända berodde i varje fall det sistnämnda bruket på bibliskt inflytande. Man erinrar sig Johannesevangeliets berättelse om hur Jesus, innan han tillsammans med sina lärjungar intog sin sista aftonmåltid, tvädde deras fötter.

Det är sannolikt mot bakgrunden av dylika seder som man har att betrakta

⁶³ Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, III, 1939, utg. av Folke Lindberg, s. 161.

⁶⁴ Handlingar rör. Helga lekamens gille, III, s. 113, 129 osv.

⁶⁵ Zappert a. a., s. 50 ff. Martin, a. a., s. 188 ff. H. G. Gengler, Seelbäder (Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte, Neue Folge, II, Hannover 1873, s. 571 ff.). — Om själabad i modern tid, se Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, art. *Seelenbad*.

själabaden. I Tyskland fanns det väl knappast någon mera betydande stad, där inte själabad regelbundet förekom. Lübeckarna utövade inte bara i sin egen stad i rikt mått denna form av välgörenhet, de begåvade också den norska staden Bergen, med vilken de uppehöll livliga handelsförbindelser, med själabad.⁶⁶

Det var vanligt att borgare — inte alltid förmögna, stundom personer i blygsamma villkor — i sina testamenten förordnade, att en viss del av deras kvarlåtenskap skulle användas till själabad; dessa skulle anordnas en eller flera gånger, exempelvis årligen på den avlidnes dödsdag. De som kommo i åtnjutande av förmånen skulle i gengäld bedja för donators själ, så att altruistisk var gåvan ingalunda.

Exempel på dylika testamentariska förordnanden ha vi också här i Norden. Så fastställde borgmästaren i Malmö Jakob Mogens år 1446 som sin yttersta vilja, att efter hans död under en tid av 20 år fyra fattiga en gång i veckan skulle få fritt bad i hans badstuga och därefter trakteras med en vetelev och en skånesill för hans och hans hustrus själ och för alla kristna själar.⁶⁷ År 1491 skänkte en präst i Köpenhamn en bod till Helgeandshuset. För avkastningen av boden skulle priorn i evärdlig tid varje år på sankt Nikolai dag låta sjunga en mässa samt samma dag undfägna en fattig med en god måltid, ett par skor och en penning (unum album) till ett bad.⁶⁸ I ett annat testamente från år 1503 blevo de fattiga

⁶⁶ Martin, a. a., s. 193.

⁶⁷ Repertorium diplomaticum regni danic mediævalis, udg. af Kristian Erslev, III, Kjøbenhavn 1906, s. 683.

⁶⁸ Kjøbenhavns diplomatarium, udg. af O. Nielsen, IV, Kjøbenhavn 1879, s. 220.

i Malmö ihågkomna med "två själabad med mat och öl som därtill hörer."⁶⁹

Från det medeltida Sverige äro själabad kända endast från Stockholm, där de enligt bevarade källor anordnades dels av fromma stiftelser, Själagården och Helga lekamens gille, dels av staden.

I de statuter, som ärkebiskop Jöns Håkansson år 1430 gav för Själagården i Stockholm, lämnas också föreskrifter angående den välgörenhet, som stiftelsen skulle bedriva. Varje söndag skulle föreståndarna sålunda utdela sextio allmosor så goda som tillgångarna det medgävo. Dessutom skulle en gång i månaden sextio fattiga få fritt bad. En gång om året skulle en större religiös festlighet, en "begängelse" för de döda, för alla kristna själar firas. Festen skulle hållas måndagen efter midfastosöndagen och i densamma skulle alla bykyrkans präster medverka. Den skulle inledas redan på söndagskvällen med vigilia i sjalakoren och på måndagen skulle mässor sjungas. Varje medverkande präst skulle få ett öre för sitt besvär och kyrkoherden, som tidigt på måndagsmorgonen skulle sjunga mässa i sjalakapellet skulle få en halv mark. I samband med festen skulle sextio fattiga bespisas i själagården eller få allmosor. Att det varje månad återkommande badet skulle serveras just vid detta tillfälle sägs visserligen inte men har väl ansetts självklart. Alla präster och andra som medverkat vid begängelsen skulle likaledes få en måltid.⁷⁰

⁶⁹ Diplomatarium dioecesis lundensis, utg. av Lauritz Weibull, VI, Lund 1939, s. 120 f. — Ytterligare exempel på själabad i de nordiska länderna, se Fritznér, Ordbog over det gamle norske Sprog, art. *sálabað*, Kalkar, Ordbog til det ældre danske Sprog, art. *sjælebad*; Troels-Lund, a. a. XIV, s. 18 f.

⁷⁰ Ärkebiskop Jöns' statuter äro tryckta hos Klockhoff, a. a. II, s. 15 ff.

Själabadets utpräglat religiösa karaktär framgår tillfyllest av dessa bestämmelser, så typiska för katolsk åskådning. Mässorna, som sjöngos i kyrkan, bönerna som lästes, själabadet och måltiden för de fattiga, de tjänade alla samma ändamål: genom de kyrkliga ceremonierna och de goda gärningarna skulle själarna få sina kval i skärselden förkortade eller rent av befrias från sina lidanden. Inte underligt att Själagården genom donationer och testamenten mot slutet av medeltiden kom att bli Stockholms kanske rikaste välgörenhetsinrättning!

De citerade bestämmelserna om själabad och mässor äro på intet sätt originella, även om några flera liknande svenska förordningar inte bevarats till våra dagar. Den katolska kyrkans internationella karaktär gör, att man har anledning att söka paralleller på utländsk botten. Och man behöver inte söka förgäves. I Wien fanns det sålunda en stiftelse, som starkt påminner om ärkebiskop Jöns' statuter. Tvenne borgare i staden gjorde år 1330 en donation till borgarhospitalet; enligt vad stadens råd förordnade skulle denna utnyttjas sålunda, att varje år 50 dagar å rad med början askonsdag de fattiga i hospitalet skulle utspisas. Samtidigt skulle varje söndagskväll en vigilia och varje måndagsmorgon en själamässa sjungas av "herrarna i spitalen" dvs. de präster som voro knutna till välgörenhetsinrättningen. På måndagen skulle också ett bad anordnas för de fattiga. Schemat med vigilia på söndagskvällen, själamässa på måndagen, bad och måltid var alltså exakt detsamma som i Stockholm.⁷¹

Enligt en annan något senare donation till samma hospital (1349) skulle fyra gånger om året de fattiga bespisas och

⁷¹ Zappert, a. a., s. 51 f.

badas och samtidigt en evig mässa läsas.⁷² Gåvor till själabad formligen flödade över detta hospital under 13- och 1400-talen, så till slut måste en stor del av årets dagar ha varit upptagna av dylika fromma gärningar. I en av stiftelseurkunderna säger donator, att han skänker sin gåva — en måltid och ett bad på sankta Lucia dag — för sin moders själ och för alla sina förfäders själar, dem till hjälp och tröst och till evigt själagagn — stereotypa fraser visserligen men icke desto mindre belysande för medeltidsmänniskans livssyn.⁷³

Men det var inte bara i Wien, som själabadens antal steg till proportioner, som även för den tidens människor måste ha tett sig ansefliga. I Nürnberg voro donatorerna på just detta område så frikostiga, att man år 1522 — visserligen under inflytande av reformatoriska strömningar — beslöt att pengarna skulle användas också till andra ändamål.⁷⁴

Huruvida och i vilken utsträckning Själagården i Stockholm uppfyllde ärkebiskop Jöns' bestämmelser, är tyvärr inte känt. Men mot bakgrunden av den allmänna tendensen i tiden har man ingen anledning förmoda annat än att bestämmelserna fullföljdes. Inte heller är det ägnat att förvåna att också en annan stiftelse i Stockholm, nämligen Helga lekamens gille, hade själabad på sitt program; man har snarare anledning att förvåna sig över att det svenska materialet är så pass torftigt, när det gäller hithörande ting.

Det har av ett flertal forskare antagits, att Helga lekamens gille, när det gäller själabad, endast övertagit Själagårdens

funktioner. Man har över huvud taget uppfattat själabadet i Stockholm som någon sorts fast institution, en uppfattning som i varje fall saknar stöd i källorna. Då själabad inte nämnes i samband med Själagården på annat sätt än i dess statuter och då senare denna säregna form av välgörenhet dyker upp i Helga lekamens gilles handlingar, har man menat, att en överenskommelse träffats mellan de båda organisationerna, enligt vilken gillet åtagit sig att servera själabadet och den därmed förenade måltiden. Men vad finns det som hindrar, att gillet och Själagården samtidigt, eller i varje fall oberoende av varandra, utövade dessa så högt skattade fromma gärningar? Båda dessa institutioner voro mot slutet av medeltiden föremål för en flödande givmildhet från den katolska kyrkans rättrogna adepter. Vad var då naturligare än att såväl Själagården som gillet följde tidens mod och instiftade själabad, som just då voro så i ropet?⁷⁵

Själabad, anordnade av Helga lekamens gille i huvudstaden, äro endast kän-

⁷² Uppgiften att Helga lekamens gille övertagit Själagårdens förpliktelser ifråga om "begängelsen" och själabadet härstammar från Johan Murberg, Historisk afhandling om Helge lekamens gille i Stockholm (Vitterhetsakademiens handlingar, 2, Stockholm 1791), s. 254. M. framhåller emellertid: "men så tiden som anledningen dertill känner man icke, i brist af antekningar derom." Hans Hildebrand (Historiskt bibliotek 1877, s. 87) går än längre då han säger att gillet "öfvertog.. själagården.. med dess gudstjänst och dess en gång om året återkommande själabad (!) för fattige, som efter budet undfågnades med en måltid". Henrik Schück anser sig (Stockholm vid 1400-talets slut, Stockholm 1940, s. 183) till och med kunna datera "överenskommelsen" till år 1516, då utgifterna för själabadet första gången nämnes i gillet räkenskapsbok. Ingen av dessa tre författare åberopar någon uppgift i källorna, som visar, att en överenskommelse verkligen ägt rum. Jämf. också Klockhoff, a. a. I, s. 29.

⁷² Ibid. s. 53.

⁷³ Ibid. s. 52.

⁷⁴ Zappert, a. a., s. 57.

da från åren 1516—1519 samt från år 1521, då de ägde rum en gång om året i juni eller juli månad.⁷⁶ I räkenskapsböckerna få vi huvudsakligen reda på den mat, som inköptes för måltiden, för övrigt äro uppgifterna knapphändiga. Efter allt att döma har det emellertid gått till på samma sätt som statuterna för Själabadet bestämde. Själabadet har antagligen endast varit ett led i en religiös festlighet. År 1521 utbetalades till "kyrkoherden" en halv mark "for han lyste själabadet for vigilijs".⁷⁷ Själabadet har alltså "lysts" från predikstolen, vilket förekom också i tyska städer. Det är med särskilt intresse man konstaterar, att "kyrkoherden", som lyste själabadet, är identisk med ingen mindre än Olaus Magnus. Man måste under sådana förhållanden beklaga att han i sin "Historia", som dock skildrar nordiska badseder, med tystnad går förbi en kulturhistoriskt så intressant företeelse som själabadet.

Att prästerna medverkat vid festligheterna framgår av att vid den efterföljande måltiden också "präster och djäknar" undfägnades. Att döma av en utgiftspost år 1516 i samband med själabadet, 1 öre till 200 oblater, har mässan i Storkyrkan varit kombinerad med nattvardsgång.⁷⁸

Sjelva badet ägde rum i gilletts egen badstuga, den norra. Det leddes av badstuguhustrun, som till hjälp hade fyra andra kvinnor, som tvådde "allmosefolket". Vid ett tillfälle omtalas också en "karl, som halp i själabadet".⁷⁹

Vad själva trakeringen beträffar, så

är det med ledning av räkenskaperna svårt att avgöra, hur mycket som bestods "det fattiga folket" och hur mycket som gick till präster och djäknar. Säkert är att man inte knusslade på ölet. Sju à åtta tunnor till de fattiga och en tunna till prästerskapet tycks ha varit det normala.

Dessutom inköptes till badet smör, bröd och kött. År 1517 omnämnes en skinka, ett svinhuvud, rökt fårkött och kokött och år 1518 stek, grytstek, salt kött, två skinkor, "grovmat", fårkött och nötkött.⁸⁰ En bagare betalade inträdesavgifterna till gillet för sig själv och sin hustru genom att lämna vetebröd till själabadet.⁸¹

Det överdåd i mat och dryck, som utan tvivel rådde "uppe i stugan", där prästerskapet höll till, camouflerades säkerligen genom skålar till Guds och helgonens ära. Prästerskapets öl "skiptes i guds äre", säger räkenskapsboken 1521. Resterna efter måltiden skickades följande dag till de fattiga i sjukstugorna.⁸²

I Stockholms medeltida stadsböcker finns det endast två knapphändiga notiser om själabad. Den äldsta är från den 17 april 1486, då tänkeboken berättar, att borgmästare och råd "vordo så ens, att om odensdagen 8 daga skulle allmosemännen och allmosekvinnorna komma till själabad och visa dem av by som färdoge och före äre".⁸³

Utan tvivel har själabadet vid detta tillfälle lysts som burspråk från rådhuset. Liknande burspråk känner man från andra tillfällen, visserligen icke kombinerade med själabad. Det "lösa folket", pi-

⁷⁶ Handlingar rör. Helga lekamens gille i Stockholm, II, s. 82, 86, 89, 94, 99 f.

⁷⁷ Ibid., s. 100.

⁷⁸ Ibid., s. 82.

⁷⁹ Ibid., s. 94.

⁸⁰ Ibid., s. 86, 89.

⁸¹ Ibid., s. 94, 100.

⁸² Ibid., s. 86.

⁸³ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 136.

gor och drängar, som inte hade någon tjänst, som tiggde på gatorna eller bedrev köpenskap utan att betala skatt, förorsakade myndigheterna ständiga bekymmer och blevo alltemellanåt bortdrivna från staden. Var det skördetid passade man på att köra bort dem under förvändning, att de skulle hjälpa bönderna att få korn och hö i ladorna.

Att förbuden och de vidtagna åtgärderna voro ganska ineffektiva framgår av att de ständigt upprepades. Staden lockade, inte minst genom de allmosor, som där delades ut till onda och goda, allt enligt den katolska uppfattningen att den goda gärningen i och för sig var förtjänstfull, oberoende av om mottagaren var värdig eller ovärdig.

Själabaden bidrogo säkerligen i sin mån att samla löst folk i huvudstaden, både badet och trakteringen voro eftersökta. Här var en *circulus vitiosus*, som var besvärlig att bemästra. Men genom det år 1486 lysta burspråket förefaller det som om myndigheterna gått särdeles slugt till väga. Med själabadet som lockbete samlade man det "lösa folket". Men sedan alla hade badat och måltiden var aväten, var det slut med fröjden: då måste allt arbetsfört folk lämna huvudstaden och "packa sig" ut på landsbygden.

Den andra notisen om själabad i stadsböckerna är från år 1507, då staden utbetalade 4½ mark för en halv läst öl som "till själabadet kom".⁸⁴ Att själabad emellertid förekommit oftare än vad som framgår av bevarade källor har man all anledning att förmoda.

⁸⁴ Stockholms stads skottebok 1501—1510, utg. genom Hans Hildebrand, Stockholm 1915, s. 197.

Badstugupenningar. Bad och botgöring. Bröllopsbad.

Det var emellertid inte endast "allmosefolket", som hade förmånen att bada på andras bekostnad. Pengar till ett bad, s. k. badstugupenningar, utdelades ungefär som drickspengar nu för tiden och är i äldre räkenskapsböcker en ständigt återkommande post. Så t. ex. i Köpenhamns universitets räkenskapsböcker.⁸⁵ Enligt Stockholms medeltida skotteböcker utbetalades regelbundet till de fyra stadstjänarna vid sidan av den egentliga lönen badstugupengar; också stadsskrivaren fick åtminstone ibland samma förmån.⁸⁶

Var ett byggnadsföretag i gång var det vanligt att arbetsfolket alltemellanåt, i varje fall efter slutat värv, fick en slant till bad. Så omtalas i räkenskaperna för Stockholms stad 1469, att "murmästaren, smeden, kalkröraren och andra" på pingstaftonen fått 2½ öre i badstugupengar. Veckan efter pingst utbetalades likaså sammanlagt 3 mark till olika hantverkare för samma ändamål.⁸⁷

Icke heller i Helga lekamens gilles räkenskapsböcker söker man förgäves efter denna utgiftspost. De fyra skolpojkar, som under processionen vid helga lekamens fest brukade bära facklorna runt staden och på annat sätt genom småtjänster stodo till gilletts förfogande,ingo liksom andra av dess tjänare emellanåt badstugupenningar.⁸⁸

⁸⁵ Dansk Magasin, 3:de Række VI, passim. — Om badstugupenningar jämf. Martin, a. a., s. 177—179, Zappert, a. a., s. 21 f. samt Schiller u. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch unter Stovengeld*.

⁸⁶ Stockholms stads skottebok 1460—1468, s. 216, 219, 250 etc.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 334.

⁸⁸ Handlingar rör. Helga lekamens gille II, s. 76, 94.

En kuriös kvarleva av det medeltida bruket omtalas år 1633 i ett universitetsprogram från Uppsala av domprosten Laurentius Wallius. Såsom hörande till äldre tiders oskick omnämnes i programmet, att novitierna efter studentedens avläggande ägde att till äldre nationskamrater betala s. k. "nummos balneares" (badpenningar). Tributen höll sig omkring 2 mark till var och en — beloppets storlek växlade något alltefter det antal år som de äldre kamraterna tillbragt vid akademien — och den novitie, som icke betalade riskerade att mötas av tillropet "baa"!⁸⁹

Naturligt nog var det också sörjt för att fattiga och sjuka, som voro intagna på ålderdomshem, sjukhus eller liknande sociala inrättningar, regelbundet fingo bada. I Ordningen för Stockholms helgeandshus och hospital av år 1533 var det sålunda föreskrivet, att de fattiga skulle få bada en gång i veckan.⁹⁰ De som voro anställda vid välgörenhetsinrättningar behövde inte heller försaka sitt bad. De fyra präster, som voro i Själagårdens och själakorens tjänst och som hade sin bostad i Själagården, hade bland andra löneförmåner också fritt bad en gång i veckan.⁹¹

Det fanns emellertid en grupp olyckliga, som voro avstängda från den rekreation och njutning, som badet utgjorde för forna tiders människor. Det var sådana syndare, som hemfallit åt kyrkans straff och måste göra bot för sina för syndelser. I de bestämmelser om botgö-

ring, som ärkebiskopen i Uppsala utfärdade år 1344 heter det, att syndaren så länge penitensen varade inte fick begagna sig av linne, bolster, skor, bad eller den äkta sängen. Sammanställningen är onekligen enligt moderna begrepp egenartad.⁹²

Att den som gjorde bot måste avstå från bad, är inte något för vårt land utmärkande; bruket går tillbaka till internationella kyrkliga sedvänjor. Under den tidigare medeltiden förekom det att högre kyrkliga dignitärer som ett led i en höggradig askes frivilligt avstod från den sinnliga njutning, som badet ansågs utgöra. Vanligare var dock uppfattningen också bland den tidens fromma, att kroppens renhet symboliserade och befordrade den andliga. För präster såväl som lekmän utgjorde badet en förberedelse för större kyrkliga fester.⁹³

För det svenska prästerskapet tycks en asketisk inställning till badseden ha varit alldeles främmande. Det framgår av de intima relationerna mellan andans män och badstugorna (jämf. ovan) och belyses ytterligare av den kända s. k. klockarestadgan, som säkerligen har medeltida ursprung. Den föreskriver, att klockaren bland de många bestyr, som tillkommo honom, också en gång i veckan skulle elda prästens badstuga, betjäna honom och raka honom samt hålla honom med badkvastar! Då man läser denna stadga förstår man hur talesättet om klockarefar som skall allting bestyra uppkommit.⁹⁴

*

⁸⁹ A. G. Hollander, Svenska undervisningsväsendets historia, I, Uppsala 1884, s. 518 f.

⁹⁰ Konung Gustaf den förstes registratur, del 8, s. 298. Samma bestämmelse i Laurentius Petri Kyrkoordning 1571, se Emil Färnströms utgåva, Uppsala 1932, s. 199.

⁹¹ Klockhoff a. a., II, s. 16.

⁹² Svenskt Diplomatarium V, s. 340.

⁹³ Zappert, a. a., s. 13 ff.

⁹⁴ Statuta synodalia, utg. av H. Reuterdahl, Lund 1841, s. 214. — Om en annan version av klockarestadgan se C. O. Carlsson i Ny Smålands beskrifning, Vexjö 1901, Sandviks socken, Västbo härad.

Som en kvarleva av rituella tvagningar har man säkerligen att betrakta brudens högtidliga bad före bröllopet. Olaus Magnus berättar i sin historia att s. k. bröllopsbad i Norden äro i allmänt bruk. "De begås", säger han, "med stor högtidlighet, så ofta en nygift hustru skall överlämnas åt mannen. Då pläga jungfrur och ärbara hustrur, ordnade efter ålder, i ett långt tåg sakteligen draga framför henne. Men framför dem alla skrida män, som bära stora krukor med gott öl eller vin, för att de när hettan bliver för stark, må kunna därmed återvinna och stärka sina medtagna krafter, sedan de därföret smakat något kanel, socker och rostad bröd. När de åter gå ut därifrån bära de på huvudet kransar av ruta; och alla eller större delen av jungfrurna spisa och sova sedan tillsammans med bruden, såsom den där nu skall viga sin jungfrudom åt himlen".⁹⁵

I de sista orden ligger otvivelaktigt en antydning om brudbadets ursprungliga karaktär av rit. Den med brudbadet förenade måltiden antog emellertid redan tidigt sådana proportioner, att myndigheterna sågo sig föranlättna att ingripa. Enligt Visby stadslag var det sålunda förbudet att under bröllophögtidligheterna gå till badstugan. Det var naturligtvis inte badet i och för sig man ville åt utan det överdåd i mat och dryck som följde med bröllopet.⁹⁶

Utan tvivel kan man i Visbylagens förbud mot bröllopsbaden spåra tyskt inflytande. Också i Tyskland såg man sig nämligen tidigt föranlåten att antingen helt förbjuda brudbadet eller också inskränka dess proportioner. Enligt nürnbergiska ordningsstadgor från 12- och

1300-talen fick sålunda bruden, då hon gick till badet, endast åtföljas av fyra kvinnor. På sina håll badade brud och brudgum tillsammans, man åt, drack och dansade — tills myndigheterna ingrepp och förbjödo festligheterna.⁹⁷

Om man undantar Visby, tycks bröllopsbaden här i Sverige ha fått fortgå utan någon egentlig inblandning uppifrån ända till in på 1600-talet, då det blev slut med glädjen. I en kunglig stadga från år 1644 heter det sålunda om "adelige sankvämer", att "vid själva bröllopet skola först alla badstugukvällar, som med process (processioner) och banketter anställas, alldeles vara förbudne så i städerna som på landsbygden". Den som överträdde förbudet skulle böta 200 daler till riddarhuset och 100 daler till närmaste hospital. Liknande förordningar utfärdades sedermera också för prästerskapet och borgarståndet.⁹⁸

Livet i badstugorna och badstugornas folk.

Om livet i de offentliga badstugorna i vårt land i äldre tid ha vi tyvärr ingen sammanhängande skildring. Söker man efter enhetsbilden, får man så långt det är möjligt plocka samman spridda uppgifter från skilda håll. Det torftiga svenska materialet till badstugornas historia står i bjärt kontrast till de rikligt flödande källorna från det tyska riket. Om man sammanställer de knapphändiga upplysningarna från vårt eget land med tyska källor måste man emellertid komma till

⁹⁷ Zappert, a. a., s. 18 ff., Martin, a. a., s. 184 ff.

⁹⁸ Kongl. Stadgar etc., utg. af Joh. Schmedeman, s. 239, 400, 413. — I Stockholm hade "bastugångsöl" (och begravningsöl) avlysts 1589. Se Riksdagars och Möten Beslut, utg. av A. A. Stiernman, Bihang, Stockholm 1743, s. 239.

⁹⁵ Olaus Magnus, a. a., bok XV, kap. 35, 36.

⁹⁶ Visby stadslag IV: 1: 21.

den slutsatsen, att badsederna i Sverige och Tyskland i stort sett varit likartade.

Om en främling som kom till ett stads-samhälle och längtade efter ett uppfris-kande bad, i sitt sökande efter en bad-stuga fick syn på en skylt i form av ett bäcken med en kvast ovanpå, kunde han vara säker om att vara på rätt väg. I en kunglig resolution av år 1675 faststäl-les, att badarna skulle ha en dylik skylt bredvid den vanliga "badaretavlan".⁹⁹ Bruket var säkerligen internationellt; att det går tillbaka till medeltiden framgår av, att en liknande skylt finnes på en teck-ning i ett tyskt verk från år 1514.¹⁰⁰ Att saken här i Sverige ansågs vara så pass betydelsefull, att den blev föremål för en kunglig resolution, beror nog på en viss motsättning mellan barberare och badare. Genom badkvasten skulle badarnas skyltar skiljas från barberarnas, som de an-nars genom bäckenet påminde om.

Barberarna eller bårdsklärarna voro ju under medeltiden och långt fram i nya tiden också fältskärer. Personer med verklig medicinsk bildning var det ont om, barberarna voro därför den tidens läkare. De kallades för "mäster" och voro angelägna om att inte förblandas med badarna eller som de under medeltiden kal-lades badstugukarlarna, som stodo lägre på den sociala rangskalan.

Från en senare tid skall här återges en notis, som belyser motsättningen mellan barberare och badare — huruvida denna motsättning redan under medeltiden varit mera framträdande må för övrigt läm-nas därhän. Stadsbarberare i Jönköping var år 1679 mäster Johan Kierulf. En

hans samtida kollega ville emellertid inte erkänna honom som sin like inom yrket — Johan Kierulf hade säkerligen inte någon fullgod utbildning som fältskär — utan fällde om honom det förklenande uttalandet, att han bara var en badare fastän "han skäller sig för barberare" och tillägger att "med honom skulle ingen ärlig fältskär dricka ur kanna".¹⁰¹

Även om detta yttrande ger uttryck åt det djupaste förakt får det inte uppfattas på annat sätt än som ett utslag av yrkes-högfärd. Det finns ingenting som tyder på annat än att badareskräet var aktat, även om dess utövare hade en ringa ställ-ning i samhället.

Saken förtjänar att uppmärksammas, därför att badareskräet på sina håll i Tyskland — likväl inte överallt — var synnerligen ringaktat. Enligt medeltida kommentarer till Sachsenspiegel voro badarna och andra till badstugan knutna personer jämställda med spelmännens föraktade släkte: för en spelman behö-ve mansbot inte betalas, om han dräp-tes.^{101 a}

Liksom spelmännen voro badarna "oärliga" — detsamma var förhållandet med bödeln i vårt land — och deras barn hade inte tillträde till hantverksskråna. I Riga mottogos badarna och deras an-höriga inte i det år 1252 grundade he-liga korsets och heliga trefaldighets gil-le.^{101 b}

Några spår av att badarna här i Sve-

¹⁰¹ Jönköpings historia, III, Jönköping 1919, s. 479 f.

^{101 a} Sachsenspiegel, bok 3:45. I de förf. till-gängliga upplagorna av Sachsenspiegel återges icke de här nämnda kommentarerna, som emel-lertid efter handskriften avtryckts hos Wilhelm Wackernagel, Geschichte der deutschen Littera-tur, I, Basel 1879, s. 132, not 23.

^{101 b} Martin, a. a., s. 92 f.

⁹⁹ J. A. Flintberg, a. a., s. 34.

¹⁰⁰ Bilden är återgiven hos Moritz Heyne, Fünf Bücher Deutscher Hausaltertümer, III, Leipzig 1903, s. 53.

rige åtnjöto så ringa aktning kunna inte påvisas varken i våra medeltida lagar eller i andra källor. I det ansedda Helga lekamens gille, som bland sina medlemmar räknade rikets högsta förtroendemän, finner man ett flertal representanter för badstugornas folk: den i det följande nämnde Klemet koppare i norra badstugan, Klemet bastukarl på Helgeandsholmen, Jakob bastukarl, hustru Elin i norra badstugan samt hennes dräng och piga.¹⁰²

Bastukarlarna tyckas alltså ha åtnjutit samma aktade ställning i samhället som vilka som helst andra yrkesutövare.¹⁰³

Att gränsen mellan badarens och barberarens yrken var obestämd var så mycket mer förklarligt som en hel del av de åligganden som eljest tillkommo barberarna också kunde utföras i badstugorna. Då huden ännu var mjuk av ångan, var det ju lämpligt att den badande passade på att bli rakad. I så fall stod bastukarlen till förfogande. Men också åderlätning och koppning utfördes i badstugan. Enligt Olaus Magnus brukades i Sverige koppning och åderlätning av båda könen till fördrivande av skabb (som enligt hans förmenande berodde på kölden) och klåda under huden. Båda utfördes i badstugorna men för sin del menar Olaus Magnus att de hellre borde företagas i barberarstugorna.¹⁰⁴

Trots denna reservation hos författaren är det tydligt, att särskilt koppning

var mycket vanlig i de svenska — liksom de tyska — badstugorna. Hur det gick till kan man se på bilden hos Olaus Magnus, som visar en person med en rad av köppglas på ryggen. I Stockholm fanns det på 1490-talet en Gregers koppare i södra badstugan och i början av 1500-talet en Klemet koppare i norra badstugan. Den Henrik koppare, som i skattelängderna står uppförd på Helgeandsholmen, har sannolikt haft sitt arbete i Helgeandsbadstugan.¹⁰⁵

Också kvinnor arbetade i yrket; i skattelängderna stå upptagna en Margit kopperska och en Ragnhild kopperska.¹⁰⁶ År 1657 fanns i Falun en kopperska, hustru Brita, kallad Bråttonskaringen. Hon hade tillåtelse att koppa men blev förmanad att inte befatta sig med åderlätning, som hon tydligen sysslat med.¹⁰⁷ I så fall hade hon föregångare i branschen inom sitt eget kön. De båda kvinnor, Cecilia latterska och Birgitta latterska, som omtalas i Stockholms tänkeböcker från slutet av 1400-talet, ha väl sysslat med åderlätning.¹⁰⁸ Den "låterskemåg" som omtalas i en annan källa (1554) tycks ha varit

¹⁰⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1492—1500, s. 83, 168; Handlingar rör. Helga lekamens gille III, s. 20; Stockholms stads skottebok 1501—1510, s. 190.

¹⁰⁶ Ibid. s. 172; Stockholms stads skottebok 1516—1525, utg. genom Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1935, s. 228. — Visserligen föreligger möjligheten att de båda kvinnorna fått sitt tillnamn endast därför att de varit gifta med koppare, men då det verkligen kan påvisas att kvinnor utövat yrket förefaller det inte sannolikt. Jämf. Heyne, a. a., III, s. 113.

¹⁰⁷ Karl-Gustaf Hildebrand, Falu stads historia 1641—1687, Falun 1946, s. 685. — Om koppning och åderlätning i modern tid i Finland, se Finlands svenska folkdiktning, VII: 5, Helsingfors 1927, s. 134, 153.

¹⁰⁸ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 129, 592.

¹⁰² Handlingar rör. Helga lekamens gille III, s. 13, 15, 18, 20, 21.

¹⁰³ Att spelmännen — i motsats till badarna — i vårt land varit föremål för samma ringaktning, som Sachsenspiegel ger uttryck åt, framgår av Västgötalagens lekarerätt. Om spelmännens ställning under medeltiden jämf. Tobias Norlind, Bilder ur svenska musikens historia från äldsta tid till medeltidens slut, Stockholm 1947, s. 79 ff.

¹⁰⁴ Olaus Magnus, a. a., bok XV, kap. 36.

en manlig släkting till en sådan på landsbygden arbetande åderlåterska.¹⁰⁹

Vad koppningen beträffar, ger fransmannen Ogier en drastisk skildring av denna sedvänja från sitt besök i en badstuga i Stockholm (1635). "Många låta där sätta kopphorn över nästan hela kroppen", skriver han, "för att bli av med det överflöd på blod, som de förskaffa sig genom för mycket drickande, och bliva därav alldeles blodiga — ett avskyvärt skådespel".¹¹⁰ Fransmannen var tydligen inte från sitt eget land van vid dylika enligt hans mening barbariska seder.

I den förut nämnda kungliga resolutionen av år 1675 tillerkännes badarna rätt att sköta sådana sår som hade "sitt ursprung af en osund kropps disposition och superficien därav angrepo". Huggsår, brännsår o. d. skulle dock botas av barberarna.¹¹¹ Av resolutionen framgår att badstugorna hos oss — liksom i Tyskland — också fingo tjänstgöra som sjukstugor eller snarare — för att använda ett modernt uttryck — som polikliniker. Traditionen går säkerligen tillbaka till medeltiden. År 1519 omtalas en mäster Örjan i södra badstugan som läkt en annan person. Mästertiteln anger att det här inte varit fråga om en vanlig bastukarl eller koppare utan en bårdskärare, en fältskär, som varit fast anställd vid badstugan.¹¹²

Om vi nu tänker oss att den badande fått sitt bad och kanske blivit rakad och koppad eller åderlåten, var det på tiden

att han begav sig hem igen. När han kom till badstugan hade han ju, innan han gick in i den egentliga "svetestugan", måst klä av sig. Sina kläder hade han då lämnat i badpersonalens förvar och var han omtänksam, hade han samtidigt lämnat också en slant för besväret att vakta dem. Annars kunde det gå honom som det gick stockholmsborgaren Hans Neb, som blivit bestulen på sin kapp i Helgeandsbadstugan. Denne ställde badstukarlen till ansvar för det försvunna klädesplagget och fordrade ersättning för detsamma. Badstukarlen nekade emellertid att betala kappan. Inför rådhusrätten tog han på sin ed, att hans piga aldrig fick några pengar för kläderna, "som sed är", och att han inte visste om någon kapp.¹¹³ Drickspengarna till badstukarlens piga spelade alltså samma roll som rockpengar på restauranter i våra dagar.

Stölden av kappan var långt ifrån ensam i sitt slag. Som redan nämnts voro stölder i badstugorna vanliga, och i Stockholms stads medeltida tänkeböcker omtalas talrika dylika rättegångsärenden. Ett par fall skola här relateras.

I maj 1486 försvann en ring i Helga lekamens badstuga. Badstukvinnan Birgitta var misstänkt för stölden och ålades att gå värjemålsed tillsammans med fem andra personer. Saken tycks ha varit sjuk, ty det visade sig omöjligt för henne att skaffa några edgärdsmän, som ville gå i god för att hon var oskyldig. Hur det

¹⁰⁹ Uppländska häradsrättsdomböcker från 1500-talet, utg. genom Nils Edling, Uppsala 1941, s. 17. En "Birgitta latterska dotter" omtalas i Arboga tänkeböcker, II, s. 193.

¹¹⁰ Charles Ogiers dagbok, översatt och utg. av Sigurd Hallberg, Stockholm 1914, s. 97.

¹¹¹ Flintberg, a. a., s. 32

¹¹² Stockholms stads tänkeböcker 1514—1520, s. 193, 206.

¹¹³ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 231. — Seden fanns också i Tyskland, se Martin, a. a., s. 148. Zappert, a. a., s. 81 f. I en österrikisk stadga från 1563 sägs det om badstugan att "was der maisterin zu behalten geben wird und was sie davon verliert, soll sie bezahlen, als recht ist". Niederösterreichische Weistümer, herausgeg. von Gustav Winter, del III, Wien und Leipzig 1909, s. 357.

gick i fortsättningen förmåler inte tänkeboken.¹¹⁴

Något mer än ett år senare blev en finne gripen i Stockholm, misstänkt för att ha stulit en kapp i södra badstugan. Finnen nekade till stölden och en tolvmannanämnd tillsattes för att rannsaka i målet. De kunde inte värja honom, eftersom han ej "visste sin fangaman": han kunde med andra ord inte redovisa för åtkomsten av kappan. Utan misskund dömdes han till döden genom hängning.¹¹⁵ En lika sträng dom avkunnades i juni 1490, då "en ung dräng" dömdes till repet för att han stulit en silversked i badstugan.¹¹⁶

Tiden var hård och rättvisan oftast obönhörlig, då det gällde tjuvnadsbrott. I de anförda fallen var det ju dessutom fråga om kvalificerad förbrytelse, eftersom stölderna begåtts i badstuga.

*

I sin skildring av badstugorna i Sverige vänder sig Olaus Magnus med indignation mot påståendet att män och kvinnor badade tillsammans. Han säger, att de svenska badstugorna äro rymliga och försedda med en avbalkning, änskönt taket är gemensamt, för att bägge könen må hava sin blygd dold för varandra. Olaus Magnus fortsätter: "Det förhåller sig alltså icke som Poggio i ett brev till Leonardo Aretino uppgiver, nämligen att nakna personer av båda könen pläga mötas utan en aning om det opassande däruti, för så vitt han icke därmed åsyftar folket i övre Tyskland, det är badensarna, vilka äro benägna för fräck lättfär-

dighet. Bland dessa finnas somliga som äro så lösaktiga och förvekligade, att de i varmbaden till och med pläga dricka, sova och tillåta sig allehanda dårskaper. Om dylika oblyga sällar ertappades med sin odygd i de nordiska badstugorna, skulle de snarligen bliva släpade ut och om vintern kastade i de djupa snödrivorerna med fara att kvävas, om sommaren åter vräkas ned i iskallt vatten och någon tid få vara utan föda." Det enda tillfälle, då servering i badstugorna förekommer i Sverige är, säger Olaus Magnus, i samband med bröllopsbaden.¹¹⁷

Man kan fråga sig om denna skönmålning av svenska seder överensstämde med verkligheten. Olaus Magnus är icke alltid något sanningsvittne. Sin svenska historia skrev han fjärran från hembygden och den kom ut i tryck decennier efter det han lämnat Sverige. Landsflyktingens kärlek till och längtan efter det fosterland, som han aldrig skulle återse, går som en underström igenom det stora verket och kommer honom mången gång att se förhållandena i hemlandet i ett idealiserat skimmer. Sina landsmän älskar han att framställa som ett kyskt och härdat släkte — visserligen under senare år vilsefört av de lutherska påfunden — och kvinnorna som mönster av anständighet.

Innan man godtar Olaus Magnus' uppgifter har man alltså skäl att underkasta dem en kritisk granskning. För att rätt förstå hans indignation över de enligt hans mening skamliga insinuationer, som riktats mot nordiska seder kan det vara lämpligt att först dröja något vid vissa missförhållanden ute på kontinenten ifråga om badlivet, som på sina håll på ett betänkligt sätt urartat. Saken kan kort och gott uttryckas med några ord av en

¹¹⁴ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 147.

¹¹⁵ *Ibid.* s. 241.

¹¹⁶ *Ibid.* s. 446.

¹¹⁷ Olaus Magnus, a. a., bok XV, kap. 35.

tysk kulturhistoriker, som säger "att badstugorna voro nära besläktade med de offentliga kvinnohus, som knappast saknades i någon större stad" (i Tyskland).¹¹⁸ Därmed är naturligtvis inte sagt, att alla badstugor voro härdar för osedlighet, endast att det fanns vissa av denna kategori.

Att livet i badstugorna tog denna utveckling sammanhänger utan tvivel med att badstugorna missbrukades och vid sidan av sin egentliga uppgift ägnade sig åt utskänkning. Resultatet blev att badstugorna ofta blevo förlusteställen, där män och kvinnor sammanträffade och tillbringade kanske hela dagar. Att samvaron inte alltid var så oskyldig framgår bl. a. av slippriga teckningar från senare medeltiden med motiv från badstugor.

Att Olaus Magnus känt till dessa förhållanden, får man väl anta, liksom att de bidragit till hans irritation. Denna tycks emellertid i huvudsak ha haft rent litterärt ursprung, vilket framgår av det sätt varpå han nämner den italienske humanisten Poggio. I sin egenskap av påvens sekreterare följde Poggio denne till konsiliet i Konstanz och företog därifrån en resa till Baden i Aargau i Schweiz. Intrycken från denna resa har han enligt tidens sed skildrat i brevform. Poggios skrifter kommo ut i tryck år 1510 och år 1538. Om Olaus Magnus verkligen läst dem kan man emellertid ifrågasätta; i varje fall har han inte haft innehållet present. Han förväxlar nämligen Baden

¹¹⁸ Alwin Schultz, *Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert*, Wien 1892, s. 71. Jämf. Martin a. a., s. 84 ff. — "Riberin" (baderska) och "Quostenbinderin" (kvastbinderska) användes stundom som grova skällsord. Som en kuriositet kan nämnas, att det i Stockholm i början på 1500-talet fanns en kvinna, som kallades "Kadrin bastuequasten". Stockholms stads skotbok 1501—1510, s. 68.

i Aargau i Schweiz med Baden-Baden. Poggio har i sitt brev beskrivit själva färdens från Konstanz över Schaffhausen till Baden på ett sätt, som utesluter varje tvekan om vilken ort det är fråga om.

I grella färger skildrar Poggio det glada och lättsinniga livet vid friluftsbaden i Baden. Olaus Magnus, själv en kyrkans tjänare, har blivit indignerad över den uppsluppna sinnlighet, så typisk för renässansens lössläpplighet, som — brevskrivarens skönmålning till trots — säkerligen präglat badortslivet i Baden. Denna reaktion hos Olaus Magnus är så mycket mer naturlig, som Poggio berättar, hur också abboter, munkar och präster, glömska av all religion, deltog i de glada upptågen.¹¹⁹

Poggio har i sitt brev ingenting nämnt om badstugorna i Norden. Olaus Magnus' polemik på den punkten är alltså ett slag i luften. Men möjligheten av att någon skulle tro, att badlivet i hans hemland var lika lättfärdigt som i Baden har föresvävat honom och kommit honom att taga i häftigare än vad han annars skulle ha gjort. Även om mat och dryck serverats i badstugorna i Sverige var detta ju i och för sig oskyldigt. Att män och kvinnor badade nakna tillsammans är ju visserligen främmande för vår tids uppfattning, men är därför inte något bevis på

¹¹⁹ Poggii *Epistolæ* I, Florentiæ 1832, s. 1 ff. Detta brev har en annan adressat, Nicolo Nicoli, än den av Olaus Magnus nämnde Leonardo Aretino. Detta senare brev är inte upptaget i den här citerade utgåvan av Poggios skrifter, inte heller i upplagan av 1538. I sin avhandling *Studier i Olai Magni författarskap*, Uppsala 1942 (s. 412, not 187), uppger emellertid Hjalmar Grape, som haft tillgång till den år 1510 i Strassburg utgivna upplagan av Poggios skrifter, att de båda breven äro nästan identiskt lika. Brevet till Nicoli finns översatt till tyska hos Alwin Schultz, a. a., s. 238 ff.

osedlighet och var det ännu mindre under medeltiden.

Det var ju under medeltiden vanligt, att män och kvinnor sovo i samma rum även om de voro främlingar för varandra. Att under sådana förhållanden medlemmar av samma hushåll ogenerat badade tillsammans, även om de voro av olika kön, är nog säkert.

Venetianaren Pietro Quirini, som år 1432 blivit landdriven på Lofoten och tillbringade en vinter bland befolkningen där uppe, berättar hur han och hans folk fingo sova i samma rum som mannen på gården, hustrun och döttrarna och hur kvinnorna då de gingo till sängs, klädde av sig nakna inför främlingarna. Varje torsdag brukade gårdens folk ta ett varmt bad och gick då nakna till badstugan, där män och kvinnor badade tillsammans. Styrmännen på Quirinis skepp trodde sig också ha kommit till de heliga änglarna i paradiset!¹²⁰

Därmed är ju emellertid inte sagt att man var lika ogenerad i de offentliga badstugorna. Säkert är att i Helga lekamens gilles badstuga i Stockholm män och kvinnor badade åtskilda, eftersom en särskild "kvinnosida" omtalas i räkenskaperna.¹²¹ Dessa stränga seder kunna emellertid ha berott på kyrkligt inflytande. Gillet var ju en andlig stiftelse med starkt prästerligt inslag, och ifrån kyrkligt håll var det ett gammalt önskemål att de badande skulle särskiljas efter kön.

Redan år 745 hade man på en synod

¹²⁰ G. Storm, Venetianerne på Røst i 1432 (Det norske geografiske Selskabs Aarvog VIII, 1896—97. Kristiania 1897, s. 45). — Enligt Retzius härskade samma paradisiska tillstånd i de finska badstugorna ännu i slutet på 1800-talet, se a. a., s. 79.

¹²¹ Handlingar rör. Helga lekamens gille, II, s. 35.

förbjudit män och kvinnor att bada tillsammans och förbuden upprepades sedan ständigt från skilda håll.¹²² Talrika medeltida bilder från badstugor på kontinenten vittna emellertid om förbudens ringa effektivitet.

Också här i Sverige har man säkra spår av kyrkligt inflytande i hithörande ting. I en samling botföreskrifter, upptecknade i slutet av 1400-talet och sannolikt gällande i Skara stift, heter det sålunda, att om en man "tvättade sig i badstugan tillsammans med kvinnor" skulle han göra bot i tre dagar.¹²³

I birgittinklostren hade — naturligt nog — munkar och nunnor skilda badstugor¹²⁴, men i vad mån dessa seder voro förhärskande i de offentliga badstugorna må lämnas därhän. Då Ogier år 1635 tog sig ett bad i Stockholm, frapperades han av att män, kvinnor och unga flickor badade om varandra liksom att männen betjänades av unga flickor, blott klädda i lintyg.¹²⁵ Under sådana förhållanden förefaller det mest sannolikt, att bruket under medeltiden växlat.

Vad beträffar Olaus Magnus' uppgift att mat och dryck aldrig serverats i de svenska badstugorna annat än i samband med brudbaden, så finns det indiciebevis för att sederna varit mindre spartanska än vad Olaus Magnus söker göra troligt.

I mars 1467 klagade Gudmund bastukarl inför Arboga rådhusrätt att Erik Nilssons (Oxenstierna) tjänare Henrik skrivare gick in i badstugan, slog honom

¹²² Martin, a. a., s. 86 f.

¹²³ Jaakko Gummerus, Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters, I, Uppsala 1900, Anhang, s. XX.

¹²⁴ Silfverstolpe, a. a. "Brödranna bastuwo" omtalas s. 84, 118; nunnornas badstuga s. 193.

¹²⁵ Ogier, a. a., s. 97.

med ett svärd och "beskattade honom på en tunna öl för ett ämbar öl Hans guldsmeds piga bar i badstugan".¹²⁶ Hur man skall tolka den knapphändiga notisen är inte lätt att säga. Det enda som i detta sammanhang intresserar oss är emellertid, att det av densamma framgår att ölservering förekommit i badstugan.¹²⁷

I Vadstena tänkebok från år 1593 förekommer ett brottmål, där badstugan spelar en viss roll. En man vid namn Peder Jönsson — misstänkt för delaktighet i stöld — hade tillsammans med sin hustru gått till "Knuts badstuga" för att bada mellan klockan tre och fyra på dagen. Att det gäller en offentlig badstuga framgår av att de där sammanträffade med stadens kyrkoherde. "Då haver hustrun sagt att Peder måtte hämta en kanna öl i badstugan, därefter förenämnde Peder haver gångit och så gångit i badstugan." Även om tänkebokens framställning inte är fullt klar, så är det i varje fall tydligt, att öl tillhandahållits i badstugan. Först klockan 10 på kvällen, alltså efter 6 à 7 timmar, hade mannen och hustrun lämnat badstugan. Den långa tid de tillbringat där, tyder ju också på att badstugan använts som sällskapslokal.¹²⁸

En annan episod, belysande den roll badstugan kunde ha i sällskapslivet också

¹²⁶ Arboga tänkebok I, s. 260. — Olaus Magnus' egna uppgifter motsågas av det träsnitt, som illustrerar hans verk. Man ser där en person som sitter på en bänk och dricker ur ett horn, under bänken står en dryckeskanna. Huruvida bilden kan anses vittnesgill för svenska förhållanden, må dock lämnas därhän. Också i samband med sjalabaden förekom ju utskänkning i badstugorna.

¹²⁷ Angående Erik Nilssons herravälde över Arboga och dess samband med den här citerade notisen, se Karin Hagnell, *Sturekrönikan*, Lund 1941, se 225.

¹²⁸ Vadstena stads äldsta tänkeböcker, utg. av Georg J. V. Ericsson, Uppsala 1946, s. 182.

inom de högsta samhällsskikten, omtalas av Gabriel Oxenstierna i ett brev till hans bror rikskanslern. Brevskrivaren berättar (år 1631) hur fältmarskalken Herman Wrangel friat till jungfru Margareta Stenbock (hovfröken hos drottningen) och fått hennes ja under förutsättning av moderns samtycke. Under tiden hade emellertid en annan friare, en dansk diplomat, dykt upp. Ett par gånger hade han uppvaktat jungfrun i "fruentimret" och när hon en gång varit i badstugan hade dansken passat på att gå dit före henne och låtit bära dit konfekt. Då Wrangel vid ett senare tillfälle, driven av svartsjuka, piskade upp diplomaten, höll affären på att få storpolitiska konsekvenser. Detta är anledningen till att de amorösa förvecklingarna blivit upptecknade.¹²⁹

Kurtisen i den svenska badstugan är endast en matt reflex av de dramatiska kärleksäventyr, som de tyska badstugorna fingo bevittna och som ofta slutade med att en bedragen äkta man slog ihjäl sin rival, sedan han överraskat honom tillsammans med den otrogna makan.¹³⁰

De båda sista här återgivna episoderna äro från en senare tid än Olaus Magnus' historia. Icke desto mindre vågar man nog påstå, att då en badare i Falun år 1675 fick tillstånd att ha stadsbadstuga med öl och brödförsäljning till allmänheten, så fullföljde man därigenom en tradition, som går tillbaka till medeltiden.¹³¹

Den slutsats man kan dra av det visserligen knapphändiga materialet måste bli den att badlivet i Sverige aldrig urartat på samma sätt som ute på konti-

¹²⁹ Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling II: 3, Stockholm 1890, s. 212.

¹³⁰ Martin, a. a., s. 131.

¹³¹ K. G. Hildebrand, a. a., s. 685.

zenten. Några bevis härför finnas i varje fall inte. Den tystnad som domböckerna — om man bortser från tjuvnadsbrotten — iakttaga beträffande badstugorna är värtalig nog.

*

För badstugorna ute på kontinenten medförde medeltidens slutskede nära nog en katastrof. Orsakerna voro dels de stegrade bränslepriserna, dels och framför allt de förhärjande epidemier, som likt ett Guds gissel svepte fram över Europa. Den våldsammaste av dessa farsoter var syfilis, som härjade i slutet av 14- och början av 1500-talet. Smittan torde i huvudsak ha överförts indirekt och badstugorna betraktades — säkerligen med rätta — som smittohärddar; framför allt utgjorde de vid koppning och åderlätning begagnade kirurgiska instrumenten farliga smittospridare. Ett flertal badstugor stängdes och badlivet i dess medeltida former fick en knäck, som det knappast hämtade sig ifrån.¹³²

Också till Norden kom den hemiska sjukdomen och spred sig där under namn av frantsoser med en våldsam fart. I Danmark stängdes många av de offentliga badstugorna¹³³, men för det svenska

badstuguväsendet tycks epidemien inte ha medfört samma svåra följder som på andra håll. De gamla badformerna kommo emellertid mer och mer ur bruk och ute på landsbygden började man använda sina badstugor till andra ändamål. Som glädje- och rekreativskälla hade den medeltida badstugan spelat ut sin roll i folkets liv.¹³⁴

För att belysa vilken inställning forna tiders människor hade till sina badstugor må här återges en notis hämtad ur Stockholms stads tänkeböcker. I den fasta egendom som rådmannen Ingevald Torstensson vid sin död lämnade efter sig ingick också en badstuga, belägen på Södermalm "vid färska vattnet". Då arvet efter honom år 1507 skiftades mellan hans änka, hustru Margit, och hennes styvdotter, bestämdes det att hustru Margit skulle behålla badstugan under sin livstid "sig till rolighet och lisa".¹³⁵ Vad badstugan betydde för hustru Margit, det hade den också betytt för hela det svenska folket: hög som låg, rik som fattig hade i den medeltida badstugan funnit "rolighet och lisa".

¹³⁴ Badstugorna användes bl. a. till torkhus. Svenska akademiens ordboks äldsta belägg på dylik användning av badstugan är från o. 1640. Omkr. 1750 omtalas badseden såsom sällan förekommande på den småländska landsbygden. Gaslander, Beskrifning om allmogens sinnelag (De svenska landsmälen, Bihang I: 3, Uppsala 1895), s. 255.

¹³⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1504—1514, s. 144.

¹³² Martin a. a., s. 196 ff. Zappert, a. a., s. 136 ff. Alwin Schultz, a. a., s. 70 f.

¹³³ C. F. Allen, De tre nordiske Rigers Historie, IV: 1, s. 265 ff. Jämf. också Hugo Mathiessen, De Kagstrøgne, Köpenhamn 1919, s. 36.

Zusammenfassung

Über Bäder und Badstuben in älterer Zeit

Die Vorliebe der germanischen Völker für warme Bäder ist uralten Datums. Baden wurde fast ebenso sehr als notwendig erachtet wie Essen und Trinken. In Schweden gab es während des Mittelalters überall in den Städten Badstuben, und auf dem Lande hatte sicher jeder Hof in der Regel seine eigene Badstube. Die Badeform, die angewandt wurde, war das sog. Schwitzbad. Beispiele für den anderwärts in Europa vorkommenden Brauch, im Backofen zu baden, konnten auch in Schweden nachgewiesen werden.

In den mittelalterlichen Gesetzen Schwedens nehmen die Badstuben in juridischer Hinsicht eine Sonderstellung ein. Jemanden in der Badstube zu verletzen oder zu erschlagen, wurde als eine schändliche Tat angesehen und mit doppelten Bussen oder mit dem Verlust des Lebens bestraft. Auch Diebstahl in der Badstube wurde strenger als gewöhnliche Dieberei bestraft.

In den mittelalterlichen Städten Schwedens dürfte es in der Regel so gewesen sein, dass die Stadt das Privilegium für die Badstuben besass. Dies war z. B. in Vadstena und in Arboga der Fall. In der erstgenannten Stadt war die Stadtbadstube an das dortige Birgiterkloster verpachtet; in der letzteren hatten die Bürgermeister und der Rat das Recht, die Einnahmen von der Badstube zu erheben. Auch in Stockholm hat es sich sicher von Anbeginn an so verhalten, dass die Stadt das Privilegium für die Badstuben innehatte. Aber gegen Ende des

Mittelalters respektierte die Bürgerschaft nicht mehr die Monopolstellung der Stadt. Dies hatte zur Folge, dass zwischen den Stadtbehörden und Privatpersonen oder Korporationen Zwistigkeiten bezüglich des Rechtes entstanden, öffentliche Badstuben zu besitzen. Die seitens der Stadt systematisch betriebenen Anstrengungen, die Badstuben unter sich zu bringen, waren hingegen nicht immer erfolgreich. Ungeachtet der ständig wiederholten Verbote der Stadt wurden der Allgemeinheit gegen Bezahlung kleine Badstuben überlassen, die ausserhalb des eigentlichen Stadtgebietes lagen und Privatpersonen gehörten. Bemerkenswert genug befanden sich unter den Übertretern des Gesetzes mehrere Magistratspersonen oder andere Personen in hervorragender Stellung.

Beispiele für die während des Mittelalters so üblichen Seelenbäder gibt es auch in Schweden, jedoch nur in Stockholm. In den Statuten vom Jahre 1430 einer Wohltätigkeitseinrichtung daselbst, des sog. Själagården, wurde bestimmt, dass einmal im Jahr ein grösseres Fest zur Erinnerung an die Toten, an alle christliche Seelen, gefeiert werden solle. In Zusammenhang damit sollten Vigilien und Messen gesungen und den Armen ein Bad und eine Mahlzeit serviert werden. Interessant ist, dass im Bürgerhospital zu Wien laut eines Donationsbriefes vom Jahre 1330 ein religiöses Fest nach genau dem gleichen Schema jährlich gefeiert wurde. Während der letzten Dutzenden des Mittelalters betrieb auch eine

andere fromme Stiftung in Stockholm, Helga lekamens gille, Wohltätigkeit in Form von Seelenbädern.

In den Rechenschaftsbüchern des Mittelalters sind in Schweden ebenso wie anderwärts in Europa ein oft vorkommender Posten sog. Badstubengelder, die ungefähr so verteilt wurden wie heutzutage Trinkgelder. War ein Bauunternehmen in Gang, so bekamen beispielsweise die Arbeiter dann und wann ein paar Groschen für ein Bad. Es war auch gut dafür gesorgt, dass Arme und Kranke, die sich in einem Altersheim, einem Krankenhaus oder in ähnlichen sozialen Einrichtungen befanden, regelmässig baden konnten. Eine Gruppe Unglücklicher gab es hingegen, die von der Erholung und dem Genuss ausgeschlossen waren, die das Bad den Menschen vergangener Zeiten erbot. Dies waren solche Sünder, die der Strafe der Kirche verfallen waren und Busse für ihre Sünden leisten mussten. Dieser Brauch stimmt gut mit den internationalen kirchlichen Sitten überein. Irgendeine asketische Einstellung dem Baden gegenüber war im übrigen der schwedischen Priesterschaft fremd. Im Gegenteil können intime Beziehungen zwischen den Badstuben und den Männern der Kirche nachgewiesen werden.

Über das Leben in den schwedischen Badstuben älterer Zeit gibt es leider

keine zusammenhängende Schilderung. Die spärlichen Angaben zeigen jedoch, dass die Badesitten in Schweden im grossen Ganzen denjenigen auf dem Kontinent glichen. In der Badstube konnte der Badende, sofern er dies wünschte, rasiert werden; auch Schröpfen und Aderlassen wurden eben daselbst ausgeführt, und mitunter mussten die Badstuben als Krankenstuben oder eher, um einen modernen Ausdruck anzuwenden, als Polikliniken dienen.

In seiner "Historia om de nordiska folken" (gedruckt im Jahre 1555) weist der schwedische Kulturhistoriker Olaus Magnus mit Indignation die Behauptung zurück, dass Männer und Frauen zusammen in den Badstuben gebadet haben sollten oder dass Essen und Trinken dort vorgekommen sei. Es gibt jedoch Indizienbeweise dafür, dass die Sitten in den schwedischen Badstuben weniger spartanisch gewesen sind, als Olaus Magnus glaubhaft zu machen versucht. Dennoch dürfte das Badeleben in Schweden in sittlicher Hinsicht niemals so entartet sein wie anderwärts auf dem Kontinent. Gleichfalls dürften die schweren Epidemien, die während des 15. und 16. Jahrhunderts heerten, nicht so viel für das Zurückgehen des Badelebens in Schweden bedeutet haben wie anderwärts in Europa.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Gunnar Olander: *Studier över det inre tillståndet i Sverige under senare delen av Karl XII:s regering med särskild hänsyn till Skaraborgs län*. Göteborg 1946. 160 s. Häft. kr. 7:—.

I det 1888 publicerade arbetet *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid* framhöll G. E. Axelson, att det stora nordiska kriget "överstigit rikets förmåga" samt "utövat ett högst menligt inflytande på folkets välstånd".¹ Frågan om det inre tillståndet i Sverige under Karl XII:s krig har efter Axelson behandlats av en rad författare. I regel ha dessa givit en gynnsammare skildring av läget än Axelson. Denne hade i stor utsträckning byggt sin framställning på landshövdingarnas berättelser om tillståndet i sina respektive län. Dessa berättelser förkastades i den senare litteraturen såsom subjektiva och stundom avsiktligt missvisande. I stället gingo dess författare, S. Schartau m. fl., till det kamerala materialet: landsböcker, räkenskaper, folkmängdsuppgifter o. s. v. Med ledning av detta material menade de sig kunna visa, att Axelson starkt överbetonat de ekonomiska svårigheterna i Karl XII:s Sverige.

I en vid Göteborgs Högskola ventilerad avhandling har Gunnar Olander lämnat ett nytt bidrag till denna diskussion. Olander tar sin utgångspunkt i det förut behandlade kamerala materialet samt drar därjämte in förut outnyttjat material av största intresse i sin framställning. Han behandlar för Skaraborgs län frågan om den till s. k. ödesmål förfallna

jorden, böndernas ekonomiska förhållanden, de militära bostälernas tillstånd samt landskontorets uppbörds- och redovisningsförhållanden.

Undersökningen om ödejorden inledes med en definition av själva begreppet "öde". Olander tolkar det så: "hemman, som saknar åbo". Åtskilliga av hans belägg visa också, att ödejordens tidigare brukare av olika anledningar övergivit den. Likväl förefaller den av förste opponenten, doc. A. Attman, hävdade uppfattningen, att ödehemman innebär hemman, varifrån skatt ej utgöres, vara den riktigare definitionen.

De undersökningar av ödesmålen i Älvsborgs och Jönköpings län, som Schartau publicerat, underkastas av Olander en kritisk granskning. Det visar sig därvid, att den förre till följd av bristande förtrogenhet med landsböckernas uppställning råkat utesluta den till indelningsverket anslagna jorden vid beräkning av den totala mängden ödejord i respektive län. Ödesmålet har haft betydligt större omfattning i dessa områden, än vad Schartau velat göra gällande. För Hallands län har Olander en utredning om ödejorden, som visar, att denna kraftigt ökades åren 1710—1716 men under de sista krigsåren något minskades.

Att historikerna icke kunnat läsa landsböckerna är ursäktligt: myndigheterna själva kunde det icke alltid. 1723 förhörde sig kammarrevisionen angående landsbokens uppgifter om ödesmål i Skaraborgs län på ett sätt, som visar, att man i detta centrala ämbetsverk saknat närmare kännedom om dessa längrors uppställning. Genom utredningen om landsböckerna har Olander lagt en säker grund för vidare forskning rörande skatteförhållanden o. d. vid 1700-talets början.

¹ G. E. Axelson, *Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII:s tid*, s. 118 o. 93.

Undersökningen av ödesmål i Skaraborgs län ger ungefär samma bild, som tidigare redovisats beträffande Halland. Fram till 1717 har ödejorden genom ständig ökning slutligen tredubblats och kommit att omfatta 3,8 procent av det totala mantalet. Efter 1717 har den åter något minskat. — En undersökning för Jönköpings län rörande orsakerna till ödesmålen ger vid handen, att omkring hälften av det 1711 och 1716 befintliga ödesmålet direkt eller indirekt vållats av krigsförhållandena.

Efter utredningen om ödeshemmanen följer en undersökning av det ekonomiska tillståndet på de gårdar, som ej drabbades av ödesmål. Till huvudsaklig grund för detta kapitel lägger Olander ett tidigare förbisett källmaterial, de s. k. skattningslängderna från år 1713, 1715 och 1716. I samband med införandet av en ny kontributionsmetod 1712, baserad på uttagande av viss procent på de skattepliktigas genom självdeklaration uppgivna förmögenhet, upprättades längder utvisande de skattepliktigas egendom. I några få fall äro förteckningarna specificerade, så att de olika lösörena återfinnas i längderna. Dessa detaljerade förteckningar, som utgöra ett kulturhistoriskt källmaterial av utomordentligt värde, ge vid handen, att böndernas lösa egendom väsentligen utgjordes av deras husdjur. Anmärkningsvärt är, att innehav av kontanta tillgångar med undantag för obetydliga belopp under titeln barnpengar aldrig redovisas av deklaranterna. Detta gäller även en så betydande possessionat som innehavaren av Höverö säteri, friherre Claes Sparre. Författaren uppfattar skattningslängdernas siffror som minimiuppgifter. Man torde kunna tillägga, att innehav av likvida medel konsekvent undandolts vid skattningsförrättningarna. Denna uppfattning vinner stöd av längderna över nödmynt, som inlöstes år 1710. Vid detta tillfälle avlämnades i genomsnitt 30 daler silvermynt (d. s.) per skattebetalare eller nominellt ungefär två tredjedelar av det belopp, som 1712 utgjorde medelvärdet av böndernas samlade lösa egendom.

Vid jämförelse mellan skattningslängder från olika år framgår det, att böndernas lösa egendom var utsatt för en avsevärd värde-minskning. Medan genomsnittsvärdet av denna i ett antal socknar 1712 belöpte sig till 48 d.s.,

hade det 1714 sjunkit till 36 d.s. och 1715 till 32 d.s. På tre år hade alltså bönderna förlorat en tredjedel av sin rörliga förmögenhet. Särskilt stor var nedgången mellan 1712 och 1714 i Skara och Läckö befallningar, där den belöpte sig till 37, respektive 45,8 procent. Författaren tolkar siffrornas innebörd sålunda, "att böndernas husdjursbesättningar undergått en kraftig decimering under här ifrågakommande period".

Om den starka försämring av böndernas förmögenhetsställning, som 1714 års siffror jämförda med 1712 års ådagalägga, framhåller författaren: "Antingen äro skattningslängdernas siffror otillförlitliga, eller ock ha svåra ekonomiska hemsökelse drabbat bönderna." Den förstnämnda möjligheten diskuteras över huvud ej, medan däremot en rad omständigheter, som kunnat betinga den senare, anföras.

Som främsta orsak till löseegendomens reduktion anger författaren missväxt år 1714. Belägg för denna hämtas från marknadspriset på råg i länet, vilket stigit från 2½ d.s. 1713 till 3½ d.s. 1714, eller med 40 procent. Även källor av berättande karaktär åberopas. Vid sidan av dessa förhållanden pekar författaren på de väsentligt ökade tungorna för militära ändamål, som satte in vid denna tid i form av knektlegor, nyrekrytering, inkvartering och durchmarscher. Missväxten och de ökade krigsansträngningarna "medförde en markant försämring av böndernas ekonomiska ställning, vilket framgår av 1715 års skattningslängder".

Det är att beklaga, att författaren icke underkastat frågan om skattningslängdernas tillförlitlighet en ingående granskning. I kungörelsen om den nya kontributionsmetoden uppmanades de skattepliktiga att hellre övervärdera än undervärdera sin egendom.² Vid den första deklARATIONEN saknades möjlighet att bedöma verkan av nyheten. Först uttogs en kontribution om en procent av egendomens taxerade värde. Några månader senare uttogs emellertid på nytt en kontribution om en procent. Förfarandet gav anledning till mycken gensägelse. Landshövding Cedercreutz i Dalarna uppgav i sekreta utskottet, att många personer i hans län vid skattningen uppgivit sin lösa egendom till högre belopp, än den

² Historiska handlingar 9, s. 327.

verkligen var värd.³ Det förefaller under sådana omständigheter knappast underligt, om man vid 1714 års skattning, vis av skadan från föregående gång, väsentligt reducerat värdet av sin lösegendom. Även kunna andra taxeringsprinciper ha tillämpats vid detta tillfälle. Så har i varje fall skett med den fasta egendomen. Den värdeminskning, som drabbat den lösa egendomen, uppväges nämligen i stort sett genom motsvarande stegring av den fasta egendomens värdesumma. Det är huvudsakligen frälsejordens värde, som höjts, medan värderingen av den egentliga bondeegendomen, skattejorden, blivit konstant. En utredning av dessa säkert icke på en slump åstadkomna förändringar skulle på ett värdefullt sätt ha kompletterat Olanders undersökningar.

Missväxten 1714 är klart belagd genom rågprisets fyrtioprocentiga stegring 1713—1714. Samma stegring återfinnes i markgångstaxorna för Uppland. I denna senare källa kan man emellertid finna betydligt kraftigare förändringar. Sålunda steg rågpriiset 1695—1698 med omkring 100 procent och 1708—1709 på ett enda år med 100 procent.⁴ I jämförelse härmed förefaller 1714 års prisstegring vara av förhållandevis blygsamma mått. Den kan näppeligen ha gett anledning till att böndernas lösegendom reducerades med en tredjedel. Andra av Olander meddelade uppgifter, t. ex. ödemålsstatistiken, tyda icke heller på någon katastrofal förändring 1714. Ej heller vinner en sådan uppfattning stöd av siffrorna för mantalsskriven befolkning i Skaraborgs län. Däremot framgår det av båda dessa källor, att den verkliga försämringen i befolkningens ekonomiska tillstånd inträtt först 1717.

De angivna förhållandena äro ägnade att inskränka betydelsen av 1714 års ekonomiska kris. Det finns därför anledning betvivla, att böndernas lösa egendom verkligen nedgått med 30—40 procent. En undersökning av skattningslängdernas tillförlitlighet såsom mätare på den ekonomiska utvecklingen hade sannolikt varit på sin plats.

Beträffande de militära boställena i Skara-

³ J. E. Almquist, Om kontributionsränneriet (Karolinska förbundets årsbok 1917) s. 153.

⁴ E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia 1:2, diagram XII.

borgs län kan författaren med ledning av olika källmaterial konstatera ett under hela kriget fortgående förfall. Han kommer till den uppfattningen, "att boställena vid krigets slut till största delen måste ha varit nerruttna". Som orsak härtill ser författaren förutom de täta bytena av innehavare främst officereskårens under kriget starkt försämrade ekonomiska villkor. De hemmavarande officerarnas löner reducerades med hälften. Officerare, som efter Poltava förordnades i de fångnas ställe, erhöilo likaledes blott halv lön. Därtill kom, att en väsentlig del av officerarnas löneförmaner utgjordes av spannmål, som av bönderna stundom kunde lösas mot pengar. Då detta skedde till ett pris betydligt under marknadspriset, är det tydligt, att officerarnas ekonomiska standard därigenom ytterligare försämrades.

Det avslutande kapitlet behandlar balanser och restantier i Skaraborgs län 1700—1718. Författaren gör här den viktiga distinktionen mellan balanser uppkomna genom utebliven betalning från de skattepliktigas sida och sådana orsakade av utebliven, ofta endast försenad, redovisning från myndigheternas sida. Icke fullt en tredjedel av balanserna år 1718, 25.085 d.s. av 83.744 d.s., äro sålunda skatterestantier i egentlig mening. Förklaringen till denna låga siffra finner författaren i "strängheten i indrivningsförfarandet". Bilden av den effektiva uppbördsorganisationen kompletteras med interiörer från dennas eget avlöningssystem. Landsstatens löner under kriget skulle utgå med till hälften reducerade belopp. Icke desto mindre utbetalades fulla löner. 1715 skulle avlöning utgå i s. k. löningssedlar. Även denna förordning nonchalerades, i det landshövdingen själv lade löningssedlarna "ad acta i en hylla i landskansliet" och lät lönerna utgå i vedertagen ordning. En utåt effektiv men i det inre korrumpierad förvaltningsapparat är ju en från diktaturstater icke alldeles okänd företeelse.

Olanders avhandling är skriven på ett ovanligt klart och värdat språk. En och annan gång kunde författaren kanske ha varit friskostigare med förklaring av facktermer. Med sina undersökningar har Olander visat vägen till en säker kännedom om de inre förhållandena i Sverige under det stora nordiska kriget.

Gunnar Olsson.

Nils G. Wollin: *Allmän konsthistoria*. Nordisk Rotogravyr, Stockholm 1947. 673 sid. text och 272 sid. djuptrycksplanscher. Pris häftad kr 18:—.

Både författaren och förlaget är att gratulera till detta arbete — författaren för en skickligt avvägd och på grundliga förstudier baserad översikt av all världens konst, förlaget för det förbluffande låga pris, som åsatts denna digra och rikt illustrerade volym. Förf. anger själv i förordet, att boken är avsedd att tjäna dels såsom lärobok, dels såsom uppslagsbok. I båda fallen motsvarar den förväntningarna. Språket är redigt och klart, och den stora utvecklingslinjen går som en tydligt skönjbar tråd genom mängden av exakta detaljuppgifter. Och funktionen som uppslagsbok är väl tillgodosedd genom ett utförligt register. Dessutom finns en omfattande — 35 sidor lång — förteckning över konsthistoriska facktermer, alfabetiskt ordnade och utförligt förklarade. En konsthistoria av denna art kan naturligtvis inte skrivas utan användande av en mångfald facktermer, men med hjälp av ordförklaringarna kan boken med fördel nyttjas även vid självstudier.

Bildurvalet är synnerligen rikt. Tack vare djuptrycksmetodens skärpa i detaljerna har bilderna kunnat göras relativt små utan att förlora i åskådlighet, och de 272 sidorna torde innehålla mer än tusen avbildningar, fränsett i texten insatta planer och detaljritningar av arkitektur.

Boken behandlar byggnadskonst, skulptur, måleri och konstslöjd i ett antal avsnitt, som antingen omfattar ett geografiskt område eller i senare tid en allmänt utbredd modestil. Början göres traditionsenligt med Egypten, Assyrien och Babylonien, varefter följer den kretisk-mykenska kulturkretsen, den grekiska bronsåldern och antiken och den romerska konsten. Mellan den äldre medeltidens båda huvudskeden, fornkristen-bysantinsk konst och karolingisk-ottonsk konst, har inskjutits en rad småkapitel, som behandlar de viktigaste sammanhangen utanför den europeiska konstutvecklingens strömfåra, alltså rysk, indisk, ostasiatisk och islamisk konst, vidare en summarisk översikt av naturfolkens primitiva

konstutövning och ett avsnitt om den forn-nordisk-longobardisk-iriska ornamentiken. Åt den senare medeltidens båda epoker, den romanska och den gotiska, har ägnats stort utrymme, liksom åt renässansen söder och norr om Alpena. Genom de följande avsnitten, som handlar om barock, régence, rokoko, nyklassicism, empire, romantik och realism, föres framställningen fram till dagens aktuella konstfrågor.

Den kanske största svårigheten vid uppläggningen av en så omfattande konsthistorisk översikt ligger i avvägningen av de olika avsnitten, och detta problem synes här vara löst på ett skickligt och rättvist sätt. Ett annat problem är behandlingen av det egna landets konst i den allmänna utvecklingen. Ett litet land som vårt har ju aldrig spelat rollen av givande part i den västerländska konstens historia och borde alltså ägnas ganska litet utrymme. Men i en bok, skriven för en svensk läsekrets, bör — såsom Wollin också gjort — exempel på den allmänna stilutvecklingen gärna hämtas ur det inhemska konstbeståndet, som är mer bekant eller i varje fall mer lättåtkomligt för läsaren än de utländska konstskatterna.

Det är helt naturligt att i ett arbete av denna omfattning ett och annat småfel smugit sig in. Så t. ex. kallas Borgunds stavkyrka konsekvent Borgsund. Och i den nästan alltför omfattande listan med ordförklaringar ställer sig anmälaren tveksam till en del definitioner. Eklekticism betyder inte stilblandning utan ett osjälvständigt upptagande av främmande förebilder. Den sengustavianska stilen i Sverige kan med sina från England inspirerade former inte sägas motsvara någon del av den franska empirestilen, och vår Karl Johansstil är alltså ingen *senempire* (sid. 608 och 616). Bärbjälken (vanligare bärliman) har inte till speciell uppgift att "sammanbinda takbjälkarna" utan tjänar generellt som stöd för klänare bjälkar med stor spännvidd, och hammarbandet kan enklast och riktigtast beskrivas som den översta stocken i en timmervägg. Definitionerna på fasett och frontal verkar något förvirrande, och läsaren får inget klart begrepp om skillnaden mellan kryssvalv och klostervalv — i senare fallet möts valvytorna med utåtgående vinklar, icke inåtgående.

Och definitionen av serietillverkning synes tyda på missförstånd av innebörden i ordet serie. Till sist borde kanske några termer utgå (t. ex. munktegel, ponderation och sällskapsstycke) till förmån för delinavit, fili-gran och säteritak.

Dessa små detaljmärkningar kan dock på intet sätt förringa värdet av den imponerande prestation, som utgivandet av en allmän konst-historia av denna omfattning innebär.

Erik Andréén.

Martin Olsson: *Kalmar slotts historia*. I. K. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, Stockholm 1944. 344 s., 96 pl.

När Martin Olsson år 1920 anförtroddes det krävande uppdraget att leda Kalmar slotts då påbörjade restaurering, lades förvisso arbetet i de allra bästa händer, varom restaureringsarbetets resultat ock noggsamt vittnar: år efter år rensades nyare tillsatser från slottets fängelse- och bränneritid bort och gömda skönhetsvärlden och högtintressanta detaljer trollades fram, samtidigt som borgens byggnadshistoria alltmåra klarnade. Som förberedelse till restaureringen och jämsides med denna verkställdes ingående undersökningar av byggnadens murverk, och grävningar i marken företogs på alla misstänkta punkter. Samtidigt verkställdes uppmätningar av anläggningen i dess helhet och av mängder av ur forskningssynpunkt aktuella detaljer i det omfattande byggnadskomplexet. Grundliga arkivundersökningar kompletterade arbetet.

Sedan arkiv, mark och murverk avlockats sina hemligheter föreligger nu resultatet av Martin Olssons omfattande arbete i verket *Kalmar Slotts Historia*, första delen omfattande tiden till 1300-talets mitt. Ett digert textband om 350 sidor och ett praktfullt och rikt planschband göra detta arbete till ett monumental- och standardverk inom svensk arkitekturforskning. Den nu utkomna delen är avsedd att efterföljas av en del behandlande senmedeltiden och vasatiden.

För den allmänna meningen har Kalmar slott i allmänhet gällt som en "vasaborg". Det tillhör de viktigaste resultaten av Martin Olssons forskning, att han kunnat visa att långt

mera än man hittills trott är bevarat av den medeltida anläggningen, sålunda alla tornen, mycket stora delar av de yttre sträckmurarna, i vilka den medeltida ringmuren ingår, samt även partier av de inre borggårdsmurarna. Kalmar slott är följaktligen i väsentliga delar en medeltidsborg, om- och tillbyggd under vasatiden, och det är denna karakteristiska blandning av medeltid och renässans, som skapar slottets speciella tjusning som byggnadsverk.

Men den medeltida borg, varav så anse- nliga rester kvarstå i det nuvarande komplexet, har enligt vad Martin Olsson även visar, icke varit den första anläggningen på platsen. Man har nämligen under slottets nordöstra hörn lyckats finna hela den bevarade källarvåningen till ett äldre, runt torn, en kastal, som varit anläggningens urcell. Denna kastal daterar Martin Olsson till 1100-talets sista fjärdedel, till den store fästningsbyggaren och stadsgrundaren Knut Erikssons tid. Kalmar slotts, och även Kalmar stads första uppkomst går sålunda tillbaka till 1100-talets slut.

Under marken förefintliga murfragment måste ha hört till denna kalmarborg nummer ett. Efter denna följer så mot slutet av 1200-talet en ny borg, på övertygande skäl daterad till Magnus Ladulås' tid. Det blev en stor och för sin tid högst modern anläggning och det är denna borg som med sina många torn ännu dominerar intrycket av Kalmar slott. Borgen fick formen av en stor ringmursborg med fyrkantig borggård, fyra runda hörntorn och två kvadratiska porttorn, varav det ena är fästets dominerande Kuretorn. Undersökningarna i nuvarande murverk i ringmur och torn ha överallt blottat äldre anordningar, krenele- ringar, anordningar för på muren fästa skyt- tegångar av trä etc. och i tornen existera fort- farande en mångfald fortifikatoriska detaljer från ursprungstiden; det har sålunda varit möjligt att i ritning och modell åstadkomma rekonstruktioner av de medeltida försvarstor- nen och ringmurarna, något som tillhör de värdefullaste resultaten.

Mot norra ringmuren reste sig de kungliga byggnaderna, en hallbyggnad för kungen och en frustuga. Dessa hus ha bl. a. haft gotiska fönster med rikt masverk, och yttersidans upp- sättning av sådana fönster ha kunnat påträffas och framtagas — de vittna om den rika

och eleganta karaktär som denna fursteboning fick.

Dessa och andra stenhuggeridetaler har givetvis i hög grad tjänat dateringen, och de ha dessutom liksom anläggningens huvudtyp förmått Martin Olsson till det lockande antagandet, att en fransk byggmästarlytta in i vilka den medeltida ringmuren ingår, samt kallats hit samtidigt som en fransk stenhugarkoloni sysselsattes vid Uppsala domkyrka. Magnus Ladulås' kalmarborg blev det tidigaste exemplet i Sverige på den västeuropeiska borgtypen, ringmursborgen med runda torn.

Det är självfallet omöjligt, att här närmare referera denna av skarpsinniga analyser späckade bok, detta vetenskapliga detektivarbete, där författaren med känd saktighet och en visst spårsinne tränger till botten av varje problem, som uppenbarar sig. Kapitelrubrikerna må ge en antydning om arbetets innehåll och plan: *Slottet i landskapet*, ett kapitel vari den medeltida topografien kring Kalmar rekonstrueras på ett både för slottets byggnadshistoria och för Kalmars lokalhistoria synnerligen värdefullt sätt; *Ortens äldsta historia*, med sammanfattningen av allt man vet om namnets och ortens tidigaste förekomst ända från Ärjastenens berättelse från 1000-talet om en man som "blev dräpt i Kalmarsund då de foro från Skåne", över Idrisi, Saxo och Snorre till senare notiser; här också en redogörelse för områdets antikvariska topografi; *Slottet och staden* heter nästa kapitel, vilket ger en skildring av slottet och den gamla staden såsom samverkande befästningsverk och av Medeltidskalmars stadsplan och bebyggelse; i kapitlet *Den äldre medeltidsborgen* redovisar författaren sina undersökningar över 1100-talskastalen och de andra byggnader som hört till denna anläggning samt för den äldsta brunnen, ännu i behåll; bokens huvuddel upptages så av skildringen av *Den yngre medeltidsborgen*, som efter en redogörelse för plan och nivåförhållanden inom slottsholmen beskrives och rekonstrueras i femton kapitel, bit för bit hela anläggningen runt; slutligen följer såsom synnerligen viktigt ur allmänt vetenskaplig synpunkt en redogörelse för Kalmarborgens ställning i den medeltida fästningsarkitekturen, med vida utblickar över det europeiska material som författaren i så

eminent grad behärskar, samt sist medeltidsborgens datering och konsthistoriska ställning.

Det vackra planschbandet, slutligen, presenterar de omfattande uppmätningarna av slottet, rekonstruktionsritningarna, äldre kart- och uppmättningsmaterial, där man bl. a. finner Scholanders och Zetterwalls uppmätningar och fasadbilder.

Kalmar slotts historia har varit mycket dunkel även om slottet då och då varit föremål för studier; främst är det Kalmar stads och slotts gamle historieskrivare Volmar Sylvander, vilken på 60—70-talen i tryck framlade sina forskningar, som behärskat uppfattningen om borgens äldre historia och som också präglat de sedan hans tid gängse benämningarna på slottets torn och salar. Detta för sin tid onekligen mycket respektingivande arbete blev emellertid på grund av bristande vetenskaplig metod åtskilligt felaktigt. Sylvanders beskrivningar och resultat ha med Martin Olssons bok underkastats en grundlig revision, och klarhet har skapats kring denna märkliga borgs tillkomsthistoria, denna borg som tack vare att den äger så mycket medeltid bevarad också har mycket att lära ut om svensk och europeisk borgarkitektur överhuvud.

Manne Hofrén.

Mårten Liljegren: *Stormaktstidens gravkor*. Norstedts, Stockholm 1947. 280 s. med 157 textbilder i klichétryck. Häft kr. 24:—.

Med den avhandling om stormaktstidens gravkor, på vilken Mårten Liljegren i maj 1947 disputerade i Lund, har en svensk monumentgrupp av stor betydelse fått sin sammanfattande skildring. "De stora krigens segrar å ena sidan med det av dem resulterande i hastig takt ökade välståndet — förutsättningen för konstnärliga uppdrag — och å andra sidan krigartillvarons tragik, döden på slagfältet, skapade i Sverige under denna tid ovanliga förutsättningar för den konstnärliga behandlingen av dödens och gravens tema", skriver förf. Han visar konsekvenserna härav genom att energiskt mejsla fram "den utbyggda graven" ur 1600-talets mångskiftande byggnadsbestånd, fixera dess karaktär, typologiskt ställa in den i ett stort europeiskt sam-

manhang, analysera en rad av de mera framträdande svenska exemplen och slutligen registrera återstoden i en monumentöversikt. Om den sistnämnda tyvärr är väl knapp och ofullständig präglas framställningen i övrigt i så mycket högre grad av idériakedom, målmedvetenhet, skarpsinne och elegans.

Förf. utgår från den grundläggande iakttagelsen, att den italienska herregravnen är formad som en interiör kring en sarkofag ovan mark medan det nordiska gravkoret är en minneshall över ett gravvalv. Graven under kyrkgolvet, tidigast täckt av en häll, från och med 1400-talet allt oftare prydd med ett monument, utgör alltså det nordeuropeiska gravkorets rikligt dokumenterade förstadium. Förf. kunde om han velat ha visat hur man ännu kort före 1500-talets mitt experimenterade med denna gravform genom att citera hertig Ludwig den frommes testamente av 1537: han valde sin gravplats under golvet i stiftskyrkan Freiberg i Sachsen men önskade däröver "kein erhobet grab, Sondern ein schlechter Leichstein". När dessa gravar under kyrkgolvet trängde in också i kapellen, särskilt stiftarkapellen, togs nästa steg mot det fria gravkoret. I Sverige torde Uppsala domkyrka i högre grad än förf. tänkt på utgöra nyckelmonumentet. När Gustav Vasa valde de katolska ärkebiskoparnas Vårfrukapell till gravplats, snart följd av Johan III och de talrika adelssläkterna i sidokapellen, lades den omedelbara grunden till 1600-talets gravkorstradition. Det sista steget, som i stor arkitektur togs med Gustavianska gravkoret vid Riddarholmskyrkan, blev den nödvändiga följden av att graven här skulle läggas vid en kyrka utan äldre kapellkrans. Göran Axel-Nilsson har i en uppsats om detta kor (Rig 1946) relaterat ett aktstycke, som när det studeras i anslutning till Mårten Liljegrens framställning kan sägas ge hela utvecklingen i ett nötskal. Maria Eleonora önskade att hennes make på traditionellt sätt skulle vila under uppsaladömens golv och beställde marmor för ett monument över gravvalvet. Som ett eko från diskussionerna stormännen emellan kommer riksrådets motargument: inne i kyrkan kunde ett monument över konungen inte komma till sin rätt, inte ens ett av de befintliga kapellen vore hans minne värdigt, endast ett nybyggt gravkor skulle utgöra en tillräckligt

storslagen ram kring hans minnesmärke. Därmed hade stormaktstidens gravkorstanke vägts och segrat.

I sin enklaste form är den utbyggda graven ett kapell med sadeltak och gavelröste. Typen, som är medeltida, konserverades inom det holländsk-danska området — med Roskilde som förnämsta exempel — och kom att återspeglas exempelvis i de svenska Norrsunda och Jäder. Men den genuint svenska kortypen blev en annan — tornkoret med hög spira, firsidigt eller med koraktigt bruten gavel-sida. Förf. ha kunnat visa, att denna gravkorstyp existerade redan före gustavianska gravkorets tillkomst (Ripsa 1618, Enköpings-Näs 1623) och den måste då till sin upprinnelse mindre höra samman med den svenska stormaktsandan än med den svenska postgotik, som så starkt präglar redan Johan III:s arkitektur och inom kyrkokonsten lever ännu när t. ex. Tessin d. y. på 1690-talet ger Västerås domkyrka dess höga spira. "Ett dylikt accentuerande av kyrkokomplexets väsentligaste delar är mycket karakteristiskt för denna tid", säger förf. om Ripsa, "och i ensembler, vilka bevarat den nordiska renässansens prägel finner man sålunda västtorn och klockstapel — stundom förekomma de parallellt — samt högkor och gravkor resande sig som festliga siluetter mot himmeln". Säkerligen rör förf. här vid den egentliga förklaringen till att gravkoret i Sverige fick sin säregna utformning, och det är kanske synd att han inte ytterligare utvecklat temat på denna punkt. Under hela 1600-talet dominerar nämligen de enkla tornkoren beståndet. Det är ur deras massa de arkitektoniskt rikare exemplaren träder fram.

Ytterligare en faktor har emellertid spelat in i den svenska gravkorstraditionen — drömmen om Södersnäs rundtempel. Mårten Liljegen skildrar medeltidens Anastasisimitationer i Europa och Sverige och för i samband därmed bl. a. en intressant diskussion om Sankta Elins gravkapell i Skövde. Han går vidare mot renässansen och ställer mot varandra interiörgravkoret och centralbyggnaden sådana de nu uppträder i Italien. Slutligen följer han det centralbyggda gravkorets vandringar genom Europa; det når på den västliga vägen upp till Frankrike med Valoisgraven i S. Denis men på den östliga ända till Sigismund-

kapellet i Waweldomen i Krakow. I en tidigare uppsats, "Kring Hans Jakob Kristler" (Rig 1946), hade han försökt visa, att det gustavianska gravkoret segtrat som typ tack vare impulser från detta östliga område; vid disputationen återupptogs denna tanke, och den fick stöd genom att Sten Karling framhöll vissa överensstämmelser mellan Vasaborgska gravkoret och Sigismunds gravkapell. Om detta är riktigt innebär det att August Hahrs östliga väg hållits öppen ända fram till den tidpunkt, då Tessin d. ä. — troligen det Vasaborgska korets arkitekt — lämnade Sverige för att i Italien direkt inhämta de lärdomar, som tidigare till en del varit tillgängliga endast i osteuropeisk översättning.

Tyngdpunkten i Mårten Liljegrens avhandling ligger i behandlingen av ett antal valda svenska monument. Ur diskussionen om Gustavianska gravkorets arkitekt har han uteslutit sin tidigare teori om Hans Jakob Kristler, sedan det visat sig att han varit alltför snabb i sina slutsatser rörande dennes proveniens (Riguppsatsen 1946). I stället koncentrerar han sig nu på en noggrann dokumentanalys, genom vilken han gör sannolikt att Jost Henne endast varit korets skulptör, ej dess arkitekt, att den konstnärligt begåvade Johan Bureus uppträtt som idégivare och att Pantenlärjungen och slottsbyggmästaren Louis Gillis varit den egentlige arkitekten. I de senare kapitlen dröjer han särskilt vid Jean de la Vallées inställning till gravkorstraditionen (bl. a. hans ombyggnadsförslag till Riddarholmkyrkan) och behandlar därpå utförligt Tessin d. ä:s och Erik Dahlbergs gravkor (främst den förres i Veckholm och Spånga och den senares i Askersund, Södertälje, Floda, Turinge och vid Kristine kyrka i Göteborg). Skildringarna är genomgående av hög klass och innehåller åtskilliga nyheter, men särskilt inspirerat är kapitlet om Erik Dahlberg. Förf. visar hur gravkorsarkitekturen, i vilken den strävsamme befästningsarkitekten återupplevde sin Italiareasas fantasier, kröner hela hans insats som arkitekt. "Det blev honom inte förunnat att i målmedveten praktisk byggnadsverksamhet i hemlandet få bearbeta de bländande intrycken från Södern... Med oförminskad styrka lever däremot de italienska intrycken upp inför den av praktiska hänsyn i många stycken obundna idealistiska upp-

giften att bygga ett minnestempel över en stormans grav."

I samband med arkitekturanalyserna skildrar förf. slutligen också gravkorsinteriörerna, men han utgår därvid från tesen att frånvaron av sarkofag i det inre kom exteriören att bli det egentliga monumentet: utvecklingen gick från skulptural form till arkitektonisk. I denna tillspetsade form håller teorin inte streck. Det var gravkorens karaktär av tidens mest tack samma och lättast genomförbara byggnadsuppgift, av lockande modellbygge, som ledde till de rika arkitekturlösningarna i det yttre. Men samtidigt pågick en rad försök att värdigt utforma också interiörerna. Dokumenten klargör med all tydlighet, att riksrådet tänkte sig det gustavianska gravkoret lika rikt smyckat i det inre som t. ex. det Wrangelska på Skokloster några år senare blev, Tessin och Dahlberg lade i sina korbyggnader lika stor vikt vid interiören som vid exteriören, och Sigurd Wallin har visat hur själva begravningsvapnen genomgick en utveckling, som gjorde dem väl ägnade att ersätta sarkofagen som bestående monument. Med denna jämkning är emellertid förf:s skildringar även av interiörerna värdefulla. Hans huvudtanke, att det nordiska gravkoret var en minneshall, inte en gravkammare, ställer en viktig svensk monumentgrupp i helt ny belysning och har därtill sina praktiska konsekvenser. En blick på t. ex. det Douglasska gravkoret i Vreta är ur denna synpunkt instruktiv. Hur många gånger har inte 1600-talsinteriörerna i våra gravkor som här spolierats genom att kistorna hämtats upp ur gravvalven och på internationellt 1700-talssätt placerats i minnesrummen!

Nils Gösta Sandblad.

Ragna Ahlbäck: *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Folklivsstudier I (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland CCC). Helsingfors 1945. 165 s., 63 kartor.

År 1937 inrättade det välkända Svenska litteratursällskapet i Finland ett särskilt folk-kultursarkiv, vars arbete inriktades på tvännen huvudmål: dels en kartografisk framställning av etnografiska och lingvistiska företeelser i de svenskfinska bygderna, dels ett kulturhis-

toriskt-etnografiskt ordboksverk. Arbetet inom arkivet har letts av mag. Olav Ahlbäck, som svarat för de dialektologiska undersökningarna och samtidigt varit arkivets föreståndare, samt mag. Ragna Ahlbäck, f. Nikander, som påtagit sig de etnologiska uppgifterna. Man har till en början koncentrerat arkivets verksamhet kring det kartografiska arbetet, beroende på att atlasverk av liknande art samtidigt varit i gång såväl i finska Finland genom Sanakirjasäätiö som i Sverige, där ju som bekant ett utgivande av en Atlas över svensk folkkultur är planerat. Redan 1945 kunde det första numret i Litteratursällskapets nya skriftserie Folklivstudier publiceras, en stor samling kulturgeografiska kartor, sammanställda och kommenterade av Ragna Ahlbäck.

Med tanke på att detta verk kommit till under Finlands svåra år måste man imponeras av arbetets fyllighet. I de 63 kartorna presenteras på ett åskådligt sätt åtskilliga av folkulturens olika sidor, det gäller särskilt jordbruksredskap av skilda slag, men även möbler, husgeråd, byggnadsdetaljer m. m. ha behandlats. Redskapen grupperas än efter funktioner, än efter typer, varvid materialet själv fått avgöra vilken metod som i de olika fallen bort komma till användning. Överhuvud taget har förf. väl valt det material, som hon underkastat kartering, och hennes åsikter om invandringsvägar låta sig vanligen väl försvara, i den mån som anmälaren genom beröring med hithörande spörsmål kan bedöma dem. Dock ställer man sig något främmande inför tanken, att en typ av skakelrede (den med "tistel") och eventuellt också selknäet skulle höra samman med ett antaget "oxkomplex".

Att i detalj granska kartbeläggen finns här knappast möjlighet till, men i förbigående må nämnas, att jag träffat det firsidiga risslet även i Replot, vilket stärker det även enligt min uppfattning troliga nordsvenska sammanhang, som förf. antar. Västerbottniskt material bekräftar även hypotesen att sådeshässjan i Österbotten invandrat över Kvarken, i det att denna hässja på båda hållen använts för korn, ej som bland finnarna för råg. Vad krokårdret beträffar finner förf. detta erinra om norrländska och vissa sydsvenska årder. Den senare åsikten torde enligt min mening

vara den riktigare, något som jag på annan plats hoppas kunna närmare utveckla. De norrländska årdren visa en klart avvikande typ. Uppgiften att vändplojen är gammal på den svenska krokens område, t. ex. i Småland, är oriktig, och beror väl på att förf. missförstått Sigurd Erixon i Skultunaboken.

En del smärre fel störa framställningen, så ha t. ex. på karta 13 teckenförklaringarna fallit bort, på karta 25 övre tecknet likaså, varjämte hålet på bördträet saknas, så att legendens två typer i huvudsak sammanfalla. På karta 32 är dragöglan på framslån ej återgiven av tecknaren. I övrigt torde det ha varit lämpligt att en förklaring lämnats i de fall där finlandssvenska och rikssvenska termer ej till sin betydelse sammanfalla. Vad som i vår etnologiska litteratur vanligen går under benämningen loka kallas här bogträ. Ordet loka får i stället beteckna rankbågen i de östeuropeiska seldonen, vilket ju är litet förvirrande för läsare i Sverige.

Dessa randanmärkningar äro emellertid av ringa betydelse och man måste vara förf. tacksam för att hon så energiskt genomfört de djupgående forskningar, varav det nu utkomna arbetet är ett resultat. Boken kommer utan tvekan att spela en betydande roll som underlag för den fortsatta diskussionen rörande kulturförbindelserna mellan Sverige och Finland under äldre tid. Man får tillika hoppas att den må tjäna som en stimulans för motsvarande svenska atlasverk, vars publicering vi nu med spänning avvakta.

Ragnar Jirlow.

C. J. Lamm: *C. J. F. Plagemanns resor i Norrland, Dalarna och Västmanland samt på Gotland åren 1833—1856*. Del I—II. Lund 1942—44. 668 s., 128 pl.

Salpetersjudning och pottaskehantering äro två begrepp, om vilka vi numera endast kunna göra oss dunkla begrepp. För hundra år sedan voro de högst aktuella realiteter, åtminstone för norra Sverige, och det är omsorgerna om dessa "binäringar" vi ha att tacka för tillkomsten av ett ståtligt bildverk, Plagemanns bilder, huvudsakligen behandlande Norrland. Under 1800-talet gällde det, liksom i våra

dagar, att få näringslivet i Norrland mera differentierat och att ge befolkningen möjligheter till extra förtjänster. Men det var även av vikt att kronan fick salpeter och andra råvaror för krutfabrikationen. I vårt land där krutet av olika skäl hörde till nödvändighetsartiklarna, spelade därför salpeter under flera sekler en stor roll, och flera ämbetsmän hade till uppgift att inspektera framställningen.

Salpetersjuderistyrsmannen Fr. Plagemann tillhörde en tysk familj, hans far var rektor för Tyska skolan i Stockholm. Han var född 1779 och ägnade sig åt apotekarens yrke, men han nöjde sig ej med att endast sälja medikamenter till allmänheten utan anlade en fabrik i Södertälje för tillverkning av olika preparat. Han hade dock växlande framgång, så som det ibland blir för experimenterande folk. Han kom 1833 i kontakt med grosshandlaren C. F. Liljewalch, som på olika sätt arbetade för att hjälpa upp övre Norrlands näringsliv. Plagemann fick nu i uppdrag att hjälpa honom i denna hans verksamhet. Följande år erhöll Plagemann liknande uppdrag av den störste jordägaren i Norrbottens län, konung Karl XIV Johan.

Medan Plagemann reste omkring för att lära norrlandsbönderna att göra bättre salpeter gjorde han även teckningar av konungens olika egendomar, sågverk och masugnar. Man må ej undra över att konungen gärna ville se bilder av vad han ägde där uppe i norr. Dessa egendomar gävo just inte någon större vinst. Tvärt om måste konungen regelbundet tillskjuta medel ur sin egen kassa. Även under resor i andra landskap i mera privata ärenden gjorde Plagemann flitigt bruk av sitt ritstift. Han var några år bosatt i Piteå. Efter en mångskiftande verksamhet avled han 1864. Hans dotterdotter Eva blev gift med Gustaf Upmark d. ä., Nationalmuseichefen. Hon ärvde och tog hand om hans efterlämnade bilder och anteckningar. Hennes dotter, docenten C. J. Lamm har nu publicerat bildsamlingen på ett i alla avseenden fördömligt sätt.

Plagemanns bilder äro återgivna på 128 plansch i ett särskilt band. Till dessa har Lamm skrivit kommentarer, som äro utarbetade med stor omsorg och noggrannhet. Han har själv uppsökt de platser, varifrån Plagemann tagit sina vyer och sökt identifiera de

avbildade byggnaderna. Plagemann hade god perspektivblick och tecknade samvetsgrannt av varje byggnad. Lamm har å sin sida sökt att återfinna alla dessa byggnader, vilket icke alltid varit så lätt. De norrbottniska masugnarna och bruken ha numera nedlagt all rörelse, och de flesta av deras byggnader äro rivna. I många fall äro de flyttade till andra gårdar och återuppsatta i ny skepnad. Det har ibland varit ett drygt detektivarbete att följa sådana byggnaders växlande öden.

För sina kommentarer till bilderna har Lamm även bedrivit omfattande litteratur- och arkivstudier. Beträffande Norrbotten har han fått fram åtskilligt nytt, bl. a. reseskildringar från 1800-talet. För de olika bruken har det blivit en serie koncentrerade monografiska historiker. Litteraturen om dessa egendomar var nog redan tidigare ganska omfångsrik, men det har mest varit upprepningar av den ene efter den andre. Lamm har i vissa fall gått tillbaka till sådana källor som tidigare knappast varit utnyttjade. Det är också givande att se sammanställda olika notiser från de resande, som gjort anteckningar från sina mer eller mindre äventyrliga färder genom Norrland.

Av Plagemanns bilder kan jag efter självsyn endast bedöma vyerna från Norrbotten och enstaka andra, men det är med stor förnöjelse man studerar dessa dokument från en tid, som nu ligger långt tillbaka. Själva naturen är sig väl lik, men de gamla bruksbyggnaderna ha försvunnit, och mycket nytt har kommit till. I Norrbotten har ju utvecklingen gått framåt med jättesteg under de sistförflutna hundra åren, medan länets befolkning fyrdubblats.

Bilderna synas vara mycket noggrannt utförda, och i många fall kan man tydligt se huru byggnaderna varit konstruerade. Det är vanligen timrade hus, antingen det gäller tvåvånings manbyggnader eller långa arbetarebostäder. Att taga ned en sådan byggnad för att flytta den till annan plats hörde så att säga till det normala, ty från början var timret hophugget på avverkningsplatsen. Detta är en av orsakerna till att så många av husen försvunnit. Vid bruksherrgårdarna har det brutna mansardtaket vid denna tid börjat användas. Det äldsta exemplet är kanske tingshuset vid Överluleå kyrka i Boden. (Pl. 32.)

Bland sådana byggnader som bodarna kan man urskilja olika typer. Den finska typen med svängda väggar ser man t. ex. vid Matarengi (Pl. 10), medan en annan typ är representerad vid Ljuså bruk i Överluleå (Pl. 18). Vid Sikfors färjställe i Pite socken ser man den äldre typen med urtagningar på de framskjutande stockändarna (Pl. 39). I stort format äro bodarna vid Grans översteboställe timrade (Pl. 43). De tre typerna representera två huvudtyper, och av den "svenska typen" har man två åldersstadier. Flera jämförelser kan man på detta sätt finna material till.

De olika brukens dammbyggnader liksom landsvägsbroarna, t. ex. den magnifika Skelleftebron (Pl. 53), äro ytterst petigt och fint ritade. Dessa liksom bruksbyggnaderna skola säkerligen giva våra tekniskt-historiskt intresserade forskare möjligheter till rekonstruktioner. Vid Strömsund kan man ännu i terrängen ganska väl följa de olika rämnorna och husgrunderna.

Vad kyrkorna angår, så är t. ex. Umeå stads kyrka sedan länge försvunnen, men här kan man tämligen väl studera den. (Pl. 63—64). Det är också åtskilliga klockstaplar som äro av samma typ, uppförda av timmermän från Österbotten. Som exempel kunna nämnas Hietaniemi, Råneå försvunna stapel, Sävar och Anundsjö för att taga några från vitt skilda trakter.

På detta sätt kan man göra många jämförande studier, men det är alldeles rätt av Lamm att han icke anställt sådana betraktelser, ty de skulle ha blivit alldeles för vidlyftiga. Här finns studiematerial för mycket olika riktningar, antingen man sysslar med kyrkor, broar, bodar, vissa bygder eller personhistoria. Norrlands historia är rik, och mycket återstår att utforska, men materialet är icke alltid så lätt att finna. Det gäller även för Dalarna, Bergslagen och Gotland att Plagemanns bilder väl komplettera vad man förut har av studiematerial.

Det faller sig naturligt att man jämför Plagemanns bilder med Erik Dahlbergs och Thersners slotts- och herrgårdsvyer, båda samlingarna just nu aktuella. Skillnaden är den, att Plagemanns äro tecknade med avsikt att betraktas utan någon reproduktionsförvandling. De ha sin friska enkelhet kvar utan

tillsatser eller förändringar efter kopparstikarens eller litografens krav.

Planscherna äro utförda hos AB Malmö Ljustrycksanstalt och texten tryckt hos Håkan Ohlssons i Lund. Det typografiska arbetet är förtjänt av högsta beröm. Originalbilderna ha av Plagemanns arvingar fördelats på respektive läns museer, förnämliga gåvor, som säkerligen skola mottagas med största tacksamhet.

R. Odencrants.

Bengt Bengtsson: *Stockholms konstförfvanter. Teknik och arbetsförhållanden under 1800-talets förra hälft.* Typografiska föreningen i Stockholm ett hundra år. Minnesskrift 1846—1946. Del I. Stockholm 1946. Del I—II pris inb. kr. 20:—.

Typografiska föreningen i Stockholm stiftades i maj 1846 av 37 av stadens 200 konstförfvanter för att i mån av ledamöternas tid och tillgångar bereda dem bildande, nöjsamma och nyttiga förströelser. Det har ansetts att Sverige därmed fick sin första fackförening i modern mening, vilket onekligen med tanke på stiftarnas högtsyftande programpunkter i en tid av superi och håglöshet var ett gott omen för hela arbetarrörelsen och i synnerhet för Typografiska föreningen. Sedan 1887 utgör den nu 100-åriga föreningen lokalavdelning för huvudstaden av Svenska typografiförbundet, men har därmed inte tappat bort sitt ursprungliga syfte. Härpå är bl. a. den ståtliga minnesskriftens nu utkomna första del med sina nära 500 sidor och med författarnamnen Bengt Bengtsson, Emil Malmborg och Ture Nerman ett gott vittnesbörd.

Ända sedan Officina Typographica på Skansen inrättades (1932) har Bengtsson sysslat med typografisk teknik och i samband med utställningen "Det tryckta ordet 500 år" (1941) fick han såsom en av kommissarierna anledning att i hela dess vidd söka överblicka bokhantverket. Ett första forskningsresultat på grundval av materialet på Skansen och i Nordiska museet framlade han i den av Skolan för bokhantverk utgivna handboken "Äldre

typografisk teknik' (1943), varvid särskilt stiljutningen blev väl tillgodosedd. Hans bidrag (ca 160 sidor) i Typografiska föreningens minnesskrift har sin tyngdpunkt i utredningen om handpressens utveckling och trycktekniken.

Det är med stor tillfredsställelse man konstaterar att det för Sveriges vidkommande finnes goda och rikhaltiga källor till belysning av boktryckarkonsten under 1800-talets förra del, under dess enda stora och verkligt revolutionerande utvecklingsprocess sedan Gutenbergs dagar, och att det också finns en forskare, som på grund av lyckliga omständigheter är i tillfälle att nalkas ämnet med allsidig praktisk kännedom om dess många problem och med nödiga vetenskapliga förutsättningar.

I den senast av Schück för "Den svenska förlagsbokhandels historia" (1923) utnyttjade omfångsrika Lindhska brevsamlingen i K.B. har Bengtsson kunnat ösa med båda händerna och hämtat rikligt stoff både till sin framställning av den tekniska utvecklingen och till den detaljerade skildringen av arbetsförhållandena, vilka här varit en särskilt önskvärd ingrediens. En del tidigare förbisedda källor för kännedomen om L. J. Hier-tas insatser såsom teknisk föregångsman och god arbetsgivare har även anlåtats. Ny belysning och ökat värde har samtidigt kunnat ges de tidigare kända tryckta källorna (Fahlgren, Wallmark, Klemming, Nordin) och ett grundligt studium av den Bernströmska donationens (Svenskt bokmuseum) utländska facklitteratur (Moxon, Hansard, Neubürger, Hasper) har skänkt en säker anknytning till de stora boktryckarländernas utvecklingskrönika.

Viktiga i sammanhanget ur museal synpunkt är de många bilderna av föremål som faktiskt finns bevarade, främst landets tre träpressar, den Hæggströmska och Nummerlotteriets i Stockholm samt Vänersborgspres-sen i Göteborg. De många oansenliga redskapen, skepp, hakar, måttstickor, bollar, ramar, gjutinstrument och gammal stil, som förvisso bevarats på många officiner och i de kulturhistoriska museisamlingarna lite varstades, har genom Bengtssons grundliga redogörelse för ålder och användning fått en chans att bli beaktade och utställningsfähiga. Det torde

numera vara ytterst få av våra museistäder som inte äger en minst 150-årig boktryckar-tradition att studera jämsides med de övriga hantverkens.

Bengtssons allsidiga utredning av tryckeri-förhållandena under Karl Johans-tiden har emellertid helt avstått från att syssla med produkterna. Här återstår ett rikt fält för lokal forskning över tryckeriernas prestationer och en hittills nästan outnyttjad samlings- och utställningsverksamhet. Berlingutställningen i Kulturen i Lund och mönstringen av allt Skaratryck i den gamla stifts-staden häromåret visar ett vaknande intresse. Den Benktssonska forskningsverksamheten inom bokens värld tarvar efterföljd.

Anders Billow.

M. H. Reenstierna: *Årstadagboken*. I. 1793—1812. Utg. av S. Erixon, A. Stålhane, S. Wallin. Urval och förklaringar av G. Broman. Gen.-stabens förlag, Stockholm 1946. 501 s., ill. Häft. kr 25:—.

Årstadagbokens charm ligger till stor del i dess vardagliga ton. Författarinnan, Märta Helena Reenstierna, gift med den 20 år äldre herren till Årsta, Christian Henrik von Schnell, har tydligen inte haft några litterära ambitioner och inte skrivit med tanke på en postum läsekrets. Hon har noterat dagens händelser så som de kommit: enkelt och flärdfritt konstaterar hon vardagens företeelser, från vädrets skiftningar och krossade påfågelsägg till den åldrige makens fränfälle 1811 och den ende sonens tragiska död i Årstaviken en kall novemberkväll 1812. Det är vardagen, som man här upplever på ett sällsynt påtagligt sätt. I all sin enkelhet blir boken ibland gripande, men mest är den smätrevlig och ger hela tiden en rik och inträngande kulturhistorisk bild av den sengustavianska tiden. Man blir under läsningen nästan personligen bekant med denna vakna och praktiska husfru, som har att dras med sin tids tjänarproblem — tjuvaktighet och ohejdat superi — och som plågas av sin gubbes dåliga humör — även om hon oföränderligt kallar honom söta far eller sin käre gubbe.

Årsta gård, vars bebyggelse än i dag i stort

sett är bevarad i samma skick som då dagboken skrevs, ligger vid Årstaviken endast några stenkast från Hornstull. Närheten till huvudstaden gör, att man i dagboken inte bara får en bild av det dagliga livet på en gustaviansk lantgård utan också många glimtar från Stockholmlivet, teaterbesök och sällskapsnöjen, utflykter till flera från Bellmansdikten bekanta värdshus och källare, likaväl som butiksronder och försäljning av gårdens produkter till olika handlande — författarinnan misstänker f. ö. ofta, och tydligt med fog, att hennes husfolk lurar henne på betalningen.

Frun till Årsta har börjat skriva sin dagbok 1793, efter 18 års äktenskap, under vilken tid hon hade förlorat inte mindre än sex barn, de flesta i späda ålder. Hon slutade skriva, när hon vid 86 års ålder blev blind 1839. Det har givetvis inte varit möjligt att trycka det jättelika manuskriptet i dess helhet. Den nu utkomna volymen slutar med år 1812, och hela arbetet avses att utkomma i tre delar. Utan att äga någon kännedom om manuskriptet vågar man påstå, att redaktionen på ett utmärkt sätt förverkligat det program, som den formulerat i förordet: Den vill ge dels "alla viktiga tilldragelser i familjen och samhället, dels ock en fyllig föreställning om den oförmedlat realistiska skildring av vardagslivets småting, som ger denna dagbok dess särkaraktär".

Den som har äran av att ha dragit fram Årstadagboken ur dess obemärkthet är Bellmanskännaren Arvid Stålhane. Hans entusiasm och forskarnit, som f. ö. resulterat i två uppsatser, torde ha bidragit till ägarinnans, fröken Lie Wistrand, beslut att låta publicera dagboken, en uppgift som anförtrotts åt det kvalificerade triumviratet Sigurd Erixon, Arvid Stålhane och Sigurd Wallin, vilka för det redaktionella arbetet haft en utomordentlig hjälp av fil. dr Gunnar Broman. Det kan tilläggas, att boken ingår i serien *Etnologiska källskrifter*.

Redigeringen av Årstadagboken är mönstergill. I en osignerad inledning, i vars eleganta stil man tror sig spåra Sigurd Wallins säkra hand, skildras gårdens historia och familjens öden. Boken har illustrerats både rikt och fyndigt, på ett sätt som skänker läsaren vidgade kulturhistoriska kunskaper och kännedom om

den miljö, i vilken författarinnan rörde sig. Kommentarer och fotnoterna är ymniga och vittnar om redaktörernas och speciellt dr Broman's kringsynthet och spårsinne. Naturligtvis kan man i ett så stort verk finna felaktigheter och inadvertenser. Det uppges sålunda, att huvudbyggnaden på Jakobsberg flyttats till Skansen. Den försvann dock för ca 100 år sedan, och den byggnad, som nu står i Stockholmskvarteret och som avbildas i boken, utgjorde en flygel i anläggningen. Däremot omtalas ej, att en del av huvudbyggnaden i den Tottieska malmgården vid Bondegatan nu återfinnes på Skansen. Någon gång verkar noterna en smula överflödiga, såsom när malva förklaras med kattost och contrefait med konterfej eller porträtt. Någon gång är de däremot otillräckliga, såsom när sidensars uppges vara "ett lätt tyg av silke" och pou-de-soie "ett slags sidentyg". Boken är försedd med ett synnerligen utförligt personregister, vars värde dock förringas av att det saknar sidhänvisningar. Och nog verkar det fatalt, när Carl Michael Bellman och hans maka glömts bort i personförteckningen, så intima vänner som de var med författarinnan och så Bellmansorienterad som en av redaktörerna är! Men dessa anmärkningar är petitesser, som inte förringar värdet av den lärda möda, vars rika frukter läsaren får njuta av. Personligen har anmeldaren beretts ett ogement nöje av Årstadagboken och väntar inte utan otålighet på dess fortsättning.

Gösta Selling.

Bengt Bengtsson: *Skottsberg'ska gården i Karlshamn. En köpmansgård från 1700-talet*. Med ett bidrag av Folke Wernstedt. Nordiska Museets Handlingar 24, Stockholm 1946. 69 s., 93 ill. Häft. kr 9: 50.

Nordiska museets mångåriga och värdefulla insatser för vetenskapligt studium av våra gamla städer, stadsmiljöer och vår borgerliga byggnadskonst, har på mångfaldigt sätt dokumenterats, nu senast bl. a. genom Bengt Bengtssons arbete om Skottsberg'ska gården i Karlshamn, Sveriges i ursprungligt skick bäst bevarade handelsgård. Det är också främst Nordiska museets förtjänst, att kulturhistorisk vetenskap presenteras i tryck på ett så vackert sätt — i likhet med det mesta av

detta slag som utgått härifrån är också boken om Skottsbergiska gården en synnerligen tilltalande volym, där bl. a. det fotografiska materialet framträder i en verkligt njutbar Roto-gravyrdräkt.

Djupundersökningar och detaljskildringar av enstaka monument som detta äro förvisso av nöden, om vi skola komma till en sann och riktig uppfattning om vår gamla borgarkultur i dess olika lokala skiftningar. Det behövs mycken och grundlig forskning bland lokala monument av detta slag innan vi ha fått en fullständig bild av en så viktig sida av svensk kultur och svenskt näringsliv som handelslivet och dess miljöer.

Skottsbergiska gården har dessbättre fått sin tillvaro tryggad i egenskap av kulturminnesmärke — dess sista ägare, fröken Hanna Ljunggren, överlät 1927 äganderätten till sin gård till en särskild stiftelse, grundad av för saken varmt intresserade personer och institutioner. Detta har ytterligare motiverat den utförliga skildring av gården och dess historia, som nu föreligger. Med utomordentlig sakkunskap ger Bengtsson först en livfull skildring av Karlshamns stad och stadsplan och av den katastrof som drabbade staden genom 1763 års stora våld, vilken gav anledningen till att handelsmannen Olof Olsson byggde sin nya gård. Man får vidare på grundval av arkivaliskt material och bevarade byggnader följa utseendet av själva detta gårdskomplex och dess olika nyttohus — stall, vagnsodrar, bryggshus, magasin och bodar och allt som i övrigt hörde till en välbesutten köpmansgård. Fotografierna ge belägg på vilken utomordentligt fin och värdefull miljö, som även ekonomigården utgör.

Gårdens representativa ansikte mot yttervärlden var givetvis själva boningshuset, vars portal i eleganta rokokoformer redan från gatan visar vilken andas barn byggnaden och dess inredning är. Byggnaden har ner till de minsta detaljer bevarats i ett förvånansvärt ursprungligt skick, vilket tydligt framgår genom uppmätningar och fotografier av smiden, snickerier, väggfast inredning, väggdekor, ugnar, möbler — allt av mycket hög klass.

Ett särskilt intresse knyter sig givetvis till vad som utgjort själva hjärtat i denna gård och dess ekonomiska bakgrund, handelsboden med bodkammare och källare. Även här är inredningen väl bevarad med hyllor och disk och tonen ges av den långa i sirliga bukter skurna boddrake, som hänger i taket och som tjänat till upphängningsplats för diverse varor. Genom utdrag ur äldre inventarier får man en inblick i det handelsliv, som rådde i denna gamla miljö, där bodens dörrar definitivt slötos först 1945. Bengt Bengtsson avslutar sin skildring med en förhoppning, att livet som hör denna miljö till, måtte återvända, att köpenskapen, livet bakom disken, varorna på hyllor och i magasin måtte pånyttfödas så att inte blott den märkliga miljön utan även funktionerna räddas åt framtiden. Skottsbergiska gårdens värde låg ju i högsta grad just däri, att den ända till våra dagar bevarat sin gamla funktion, att den levde.

Till Bengtssons skildring har Folke Wernstedt fogat en grundlig redogörelse för köpmannen Olof Olsson och hans släkt, kompletterad med släkttavlor över denna familj och den Skottsbergiska släkten, vilken givit gården dess nuvarande namn.

Manne Hofrén.

KORTA BOKNOTISER

Nyutkommen litteratur i smärre, refererande anmälningar av olika pennor

K. G. Ljunggren: *Språkvård och språkforskning*. C. W. K. Gleerup. Lund 1946. 192 s. Häft. kr 6:50.

Innehåller åtta delvis kulturhistoriskt inriktade språkliga artiklar, bl. a. om främmande ord och om tyska drag i nordiska ortnamn.

Särskilt värda uppmärksamhet äro uppsatserna "Almanackorna och det svenska ordförrådet" samt "Rallare". I den förstnämnda redogöres för hur helger m. m. erhållit sin nuvarande benämning på grund av stavning i äldre det" samt "Rallare". I den förstnämnda redo-

res ett på rikt material grundat resonemang om järnvägsarbetarna och deras yrkesbenämning.

Christopher Polhems brev, på uppdrag av Lärdomshistoriska samfundet utgivna med inledning och kommentar av Axel Liljencrantz. Almqvist & Wiksell, Uppsala 1941—46.

Utgivaren, som tidigare dokumenterat sig som en framstående kännare av de lärda förbindelserna mellan Polhem och hans vänner, betecknar i inledningen Polhem som den förste målmedvetne främjaren av Sveriges utveckling till ett modernt industrialiserat samhälle och framhåller vikten av att hans stora teoretiska alstring göres lättare tillgänglig än den hittills varit. Envar, som brottats med Polhems svårlästa handskrifter, måste också med glädje hälsa Lärdomshistoriska samfundets åtgärd att ge ut dessa papper, vilkas kulturhistoriska intresse når långt utanför det rent tekniska området. Polhems tankar i skilda ämnen från ekonomi och filosofi till sjöväsen och typografi kommer att ytterligare göras tillgängliga genom den utgåva av hans otryckta skrifter som Lärdomshistoriska samfundet förberett parallellt med den nu föreliggande volymen.

Gösta Sandström och Olof Thunström: *Bad i hemmet förr och nu*. Kooperativa Förbundets Bokförlag, Stockholm 1946. 86 s. 132 ill. Inb. kr 12:—.

Förutom redogörelser för nutida bad i Sverige och utomlands innehåller boken en omfattande historisk avdelning, särskilt värdefull på grund av de talrika illustrationerna. Innehåller även litteratur och sakregister.

Mårten Sjöbeck: *Småland—Öland*. Seelig & Co. Hälsingborg 1946. 348 s. 177 ill. Häft. kr 4:75.

Boken är främst avsedd som geografisk och kulturhistorisk läsning för resenärer in-

om området. Författarens forskning särskilt på bebyggelsens och odlingens historia berättigar emellertid att den uppmärksammas även av fackmännen.

Ture Nerman: *Svensk och ryss*. Saxon o. Lindström. Stockholm 1946. 368 s. 91 ill. Häft. kr 12:—.

Ehuru arbetet främst har en populär syftning utgör det vår modernaste exposé över Sveriges kontakter med Ryssland från äldsta dagar, främst med hänsyn till handelsförbindelser av olika slag. Bildmaterialet är rikligt och delvis tidigare opublicerat.

Hugo Swensson: *Utböling i Västergötland*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1946. 274 s. 22 ill. Häft. kr 10:50.

Ett livs vistelse som lärare i Skara har givit författaren ingående kunskaper om Västergötland, särskilt Skaraborgs län. Det kända historiska materialet har här stundom fått nya perspektiv. Boken innehåller även vissa karakteristiker av olika samhälstyper m. m.

Svensk kultur i böcker från Nordiska museet. Stockholm 1947. 24 s.
Nordiska museets frågelistor. Stockholm 1947. 32 s.

Den förstnämnda är en utförlig, resonerande katalog över de kulturhistoriska skrifter, som under årens lopp utgivits från Nordiska museet och alltjämt finnas tillgängliga i handeln.

Frågelistförteckningen omfattar 138 utförligare listor och 191 smärre, specialfrågelistor, ordnade i nummerföljd och efter ämne. Med dess hjälp får man en överblick över en del av det rika material, som under de senaste decennierna insamlats till Nordiska museets arkiv.

Katalogerna erhållas kostnadsfritt efter hänvändelse till museet.